

О. Соколовський

БУНТАРІ

**В-ВО ВСЕУКР. РАДИ
ПОЛІТКАТОРЖАН**

С. Соколовський

БУНТАРІ

В-во Всеукр. Ради
Політкаторган

О. СОКОЛОВСЬКИЙ

БУНТАРІ

ІСТОРИЧНА ПОВІСТЬ

ВИДАВНИЦТВО ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ РАДИ
Т-ВА ПОЛІТКАТОРЖАН І ЗАСЛАНЦІВ
19 ХАРКІВ 34

Відповідальний редактор *Білопольський* Технічний редактор *Кійков*. Здано до виробництва 31/III — 34 р. Підписано до друку 8/VI — 34 року. Папір 72×105. Друков. арк. 6 $\frac{1}{2}$. Кільк. літер в папер. арк. 124000. Видавн. № 3. зав. друк. № 4114. Уповноваж. і оловліта № 1116. Тираж 50.0. Надруковано в 4-ій друкарні „Грінсжелд-принтат“. Харків.

ПЕРЕДМОВА

Сюжет повісті „Бунтарі“ — ув'язнення і втеча з Київської Лук'янівської в'язниці так званих „південних бунтарів“ народників: Дейча, Стефановича і Бохановського за допомогою видатних революціонерів-народників того часу — Фроленка і Валер'яна Осинського.

Розгортаючи цей сюжет, автор подає матеріали й документи, що характеризують боротьбу революційних народників з самодержавством, діяльність жандармерії і в'язничників, а також зупиняється на так званій „Чигиринській змові“ — спробі південних „бунтарів“ підняти селянське повстання, користуючись фальшивим царським маніфестом.

Зупиняється мимохідь автор також на таких видатних подіях як Процес 193-х, збройний опір Ковальського в Одесі, замах на петербурзького градоначальника Трепова та ін.

Для історично-художньої характеристики доби народництва та для популяризації відомостей про цей етап ревруху повість „Бунтарі“, гадаємо, буде корисна й стимулюватиме перехід читача до ознайомлення з ґрунтовнішими — науковими працями з історії ревруху 70-х років.

Проте, відзначаючи певну цінність повісті, не можна не попередити читача про її основні хиби: нахил до ідеалізації „бунтарів“ та особливо слабкий критичний аналіз чигиринських подій і тактики бунтарства.

Звичайно, дати такий вичерпний аналіз, піддати ґрунтовній критиці „вспышкопускательство“ бунтарів, виявити в яскравих історично правдивих образах утопізм народництва — для белетриста річ дуже важка і в плані повісті „Бунтарі“ навряд чи можлива. Отже з тим більшою різкістю ми підкреслюємо у передмові цей момент, цю хибу в повісті і застерігаємо читача.

В нашій історичній літературі можна вважати за річ цілком доведenu, що до спроби підняти повстання чигиринських селян шляхом розповсюдження фальшивого царського маніфеста значна частина видатних народників поставилася позитивно (Натансон, Кравчинський - Степняк, Осинський та ін). Відомо також, що тодішню народницьку критику цієї спроби було скеровано лише на припустимість чи неприпустимість для революціонера діяти іменем царя:

„Чи повинні ми стати на захист подібного способу діяльності? — писала редакція „Чорного Переділу“. — Не вагаємося відповісти на це запитання негативно... Які б не були практичні наслідки Чигиринської справи, — ми ніколи не відмовимося від переконання, що знищення віри в царя є одна з доконечних умов народного визволення“ („Чорний Переділ“, № 2, вересень 1880 року).

Як бачимо, народники ладні були переглянути чигиринську тактику й змінити її на іншу, але їм ще дуже далеко було від того, щоб поставити питання про невірність, утопічність самих основ цієї тактики — основ народництва.

Як відомо це питання стало значно пізніше, і тільки В. І. Ленін дав вичерпний аналіз народництва, з геніальною чіткістю й глибиною з'ясувавши його соціальну природу, підкресливши його негативні й позитивні риси.

В. І. Ленін характеризував революційне народництво як „партію, що відбивала інтереси селянства пореформеної Росії, як партію селянської революції, основна заслуга якої — в рішучій самовідданій боротьбі проти кріпосництва й самодержавства в Росії“¹.

Характеризуючи народницьку теорію як „світогляд, що відбивав інтереси дрібних товаровиробників“, підкреслюючи двоїстість, протирічивість дрібнобуржуазної природи селянства, — В. І. Ленін так само і в оцінці народництва підкреслював „не тільки те, що зв'яже нас з попереднім реврухом, а й те, що нас від нього відрізняє“.

Тов. Ярославський у своїй Історії ВКП(б) формулює позитивні й негативні сторони рев. народництва так:

„Головні помилки:

1. Нерозуміння шляху розвитку суспільства. Вони гадали, що Росія може поминути шлях капіталізму...

2. Нерозуміння значіння й ролі капіталізму. В капіталізмі вони бачили тільки зло, а не бачили, що капіталізм виростив і з'єднує на боротьбу клас пролетаріата.

3. Нерозуміння ролі держави. В питанні про державу народники стояли на позиції анархістів, не розуміючи того, що робітники й селяни можуть утворити свою робітничо-селянську державу, яка боротиметься за їх інтереси.

4. Нерозуміння й недооцінка ролі робітничого класу, висування селянства як головної революційної сили...

¹ Див. Тези культпропа ЦК ВКП(б) про Народню волю.

Заслуги революційних народників:

1. Народники показали, яке величезне значіння має організація партії, керованої з одного центру, з міцною партійною дисципліною, партії, куди входять професійні революціонери...

2. Вони розбудили від сну значні верстви різночинців для революційної боротьби й поширили ідеї політичної боротьби за свободу.

3. Вони дали високі зразки справжніх революціонерів. В. І. Ленін неодноразово вказував на такі зразки як Кібальчич, Желябов, Мишкін, Халтурін... і т. д.

Цієї ленінської оцінки революційного народництва ні в якому разі не слід забувати, читаючи повість „Бунтарі“.

„Віра в комуністичні інстинкти селянина вимагала від соціалістів, щоб вони „йшли в народ“. За здійснення цієї програми взялася маса найенергійніших талановитих діячів, яким на практиці довелося переконатися в наївності уявлення про комуністичні інстинкти селянина“¹. Діяльність бунтарів—це один з найцікавіших моментів, що яскраво характеризують це „переконавання на практиці“, цей відзначений Леніним крах народницьких надій на селян, як на „природних соціалістів“. Справді: якщо, як гадав бунтар Стефанович,— „тільки ім'я царя Олександра II могло зрушити селян на повстання“, якщо на думку бунтарів до „природних соціалістів“—селян можна було йти тільки з фальшивим царським маніфестом, то хіба ж це не доказ того, що треба було переглянути всі основи бунтарства?

Цього кричущого протиріччя народники не помічали та й не могли помітити через свою дрібно-

буржуазну суть, через те, що їхня ідеологія була не пролетарська, а селянська...

„Ухвалено було зрештою,—пише В. І. Ленін,— що справа не в селянині, а в уряді, і всю роботу було скеровано на боротьбу з урядом“,—тобто від „бунтарства“ народники перейшли до тероризму...

Цей перехід відзначено в повісті „Бунтарі“ досить ясно: народники міняли не свою утопічну теорію, а свою тактику.

Завдати нищівного вдару утопізмові народництва змогла і дала тільки дійсно революційна теорія, теорія пролетаріата—марксизм-ленінізм.

¹ Ленін, т. I, стор. 175, 2 вид.

Жандармський капітан барон Гейкінг почував себе найщасливішою людиною в світі: рапорт його про арешт організаторів „Чигиринського бунту“—давно розшукуваних революціонерів—Дейча і Стефановича—справив, очевидно, не абияке вражіння. В Петербурзі дуже зацікавилися подробицями арешту й вимагали ґрунтовної доповіді.

А хто може написати цю доповідь у Київському жандармському управлінні, хто може дати принципове освітлення цієї справи, як не він, барон Гейкінг—людина з університетською освітою, юрист, „поет у душі“ і одночасно блискучий—так, так блискучий—офіцер.

Цілком природно, що доповідь доручено написати саме йому, баронові Гейкінгу.

І він напише. Ого!.. та ще й як напише!.. Університетська освіта це вам, панове, не якась там юнкерська школа!..

Барон Гейкінг підійшов до вікна й повними грудьми вдихнув свіжого прозорого вересневого повітря. Яке чудове це місто Київ... Не якийсь там Орел, або Курськ, Тамбов...

З вікна широкою панорамою розгорталися по мальовничих узгір'ях густолисті сади, вже подекуди ярлючи жовтаво-червоними фарбами ранньої осені.

— Яке чудове це місто Київ,—уголос сказав Гейкінг і додав тихше:

— І яка чудова мадам Луїза.

„Мадам Луїзою“ барон Гейкінг таємно від усіх називав Лизавету Орестовну Андадурову—дружину піхотного підполковника на відставці. Це була давня пристрасть баронова.

„Пристрастів“ і „захоплень“ було в нього багато, дуже багато, але, здається, ще ні одна з жінок не хвилювала й не розпалювала його так, як „мадам Луїза“—не зважаючи на її трохи занадто кирпатий носик, нібито не зовсім інтелігентні руки й задерикувату насмішкувату вдачу.

Вчора на балі в Дворянському зібранні „мадам Луїза“ нарешті погодилася на його умовляння і обіцяла „рандеву“ ближчими днями...

Арешт бунтарів-анархістів Дейча і Стефановича безумовно мав не абияке значення в цій перемозі Гейкінга над недосяжним до цього часу серцем мадам Андадурової... Як не як, а принаймні в очах аристократичного жіноцтва барон Гейкінг тепер герой!.. Ще б пак не герой, коли ці бандити „бунтарі“ затівали там на Чигиринщині цілковите знищення всього панства, нову пугачовщину, ледве не зруйнування всіх основ цивілізації!.. І потім—вони ж ледве були не вбили найсміливішого з усіх жандармів—барона Гейкінга!.. Так, так... іменно так: ледве його не вбили. Куля тільки на волосину від голови пролетіла... Стефанович відстрілювався. Так, так: відстрілювався,—звідки їм знати що ні?.. Офіційна версія така, що відстрілювався—і край. Хай знають, хай знає мадам „Луїза“, який герой барон Гейкінг!.. Да.

— Вона казала, що чоловік її сьогодні зранку в командировці... Прийде позавтра... Так, так...

Чудово... До обід написати доповідь — неодмінно ґрунтовну доповідь.

Сьогодні неодмінно обідати в ресторані Дворянського зібрання... Після обід — поспати, потім пройтися в новому мундирі кілька разів по Хрещатику... О, це ж наш Невський, слово честі — в мініатюрі Невський!.. І на цьому Невському голубий мундир барона Гейкінга — слово честі — зоря не абиякої величини!..

— Так, так: пройтися по Невському, тобто по Хрещатику, потім на Володимирську горку... А потім... А може „мадам Луїза“ призначить побачення саме сьогодні?..

— А чому ні?.. Чому ні?.. Тільки треба все по військовому: швидкість і натиск. Да.

Гейкінг підкрутив білявого вуса, виставив груди колесом і підійшов до свічада.

Звичайне собі обличчя остзейського барона з досить таки „захудалих“. Біляве, обмежене, самовдоволене, з деяким нахилом до дегенеративно-хижацького вигляду. Баранкуваті, олив'яного кольору, очі.

— Вигляд, що не кажи, геройський!.. Ну, раз, два, три — ухвалено: пишу... Пишу так: „Горю бажанням“... Ні, краще так: „палаю пристрастю“... Гм, гм... Палаю. Да. Треба стисло. Колір паперу?.. Рожевий?.. Фі!.. Зелений — мове тон. Так: голубий — наш, жандармський!.. Ухвалено. Кілька слів... І щоб пристрасть біла ключем. Фонтаном. Водоспадом. Гейзером. Вулканом, чорт його побери!..

— Да. А підпис?.. Незручно підписуватися повним прізвищем. Дуже незручно. Чоловіка нема дома, це безумовно. Вона обережна. Обережна, як... пантера. Але ж незручно!.. Як же тоді підписатися, коли без прізвища?..

Чверть години покрутився по кабінеті, вдарив себе долонею по лобі, сів до столу, взяв напаччений закордонними духами голубий аркушик, розмашисто написав кілька слів і самовдоволено посміхаючись закрутисто підписав тільки одно слово: Барон.

Подзвонив денщиківі, наказав почекати в адресатки відповіді, розрахував, що раніше, як через дві години, денщик не повернеться, випив шклянку дешевого вина й сів до столу писати доповідь про бунтарів.

— Писати треба ґрунтовно. Щоб вийшов не голий рапорт, а справжня доповідь, гідна найкращих зразків державної мудрості. Щоб відчувалася суть бунтарства, його зв'язок з усім революційним рухсм...

Барон Гейкінг сильно ударив себе долонею по лобі:

— Нуда ж!.. І як це мені раніше не спало на думку? Взяти за зразок секретну доповідь міністра юстиції, графа Палена. Кращого зразка й сам шеф жандармів не вигідає!..

Гейкінг узяв зелену теку, вийняв з неї важку грубу „справу“ урядового формату й заглибився в читання, інколи відриваючись і роблячи на окремому аркуші помітки олівцем.

Працював довго й ретельно. Секретна доповідь графа Палена, написана два роки тому, була справді дуже цікава:

УСПІХИ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ПРОПАГАНДИ В ІМПЕРІЇ

„На початку 1874 року в деяких губерніях середньої й переважно східньої частини Росії почали виявлятися ознаки протиурядової пропаганди: спочатку темні й непевні, пізніше

яскравіші й безсумнівні. Нарешті в травні того ж таки року в місті Саратові було розпочато справу про розповсюдження серед населення книжок революційного змісту. Перші ж заходи слідства виявили, що багато молодих осіб, з яких деякі покинули навчання, повдягалися в селянську одягу, пороздобували собі фальшиві паспорти і під виглядом звичайних чорноробів вирушили, за їхнім виразом „у народ“, поставивши собі завдання поширювати шляхом друкованих творів та усної пропаганди революційні ідеї...“

„...Продовжене в належному напрямі саратівське слідство виявило: поперше, що в Москві вже досить довгий час існує друкарня урядового стенографа з солдатських дітей, Іполіта Мишкіна, в якій друкують книги й брошури злочинного змісту, знайдені в дуже великій кількості в Саратові...“

Гейкінг' неспокійно поворухнувся на стільці, не втримався, підхопився, сів знову:

— А мені?.. Як мені написати про друкарню?.. Зовсім не згадувати?.. Не зручно: боронь боже, якимнебудь чином без нас, без жандармів, візьмуть та й виявлять... Це ж буде сором, це ж ганьба на все життя!..

Гейкінг нахмурило лоба:

— Друкарня бунтарів — тут, у Києві, — в цьому не може бути жодного сумніву. Але як її, прокляту, відшукати?.. А без друкарні виходить чорти батька зна що: Бохановський, Дейч, Стефанович — майже всі ватажки бунтарів — арештовані, а друкарню їхню — мов вода зміла!..

Гейкінг узяв оливоць і записав на своєму аркуші: „друкарня“. Підкреслив. Додав: нота бене.

Скривився й розмашисто дописав: „У крайньому разі повернути всю справу так, нібито друкарню потоплено в Дніпрі“.

Поклав оливоць, зідхнув і почав читати доповідь графа Палена далі, пропустивши кілька рядків:

...У головних рисах слідством виявлено нижченаведене:

Поширення революційної пропаганди — справа аж ніяк не нова: ще в кінці шістдесятих років у Петербурзі й Москві серед учнівської молоді почало виявлятися стремління утворювати асоціації та гуртки з метою взаємної грошової допомоги, обміну думок і поповнення проріх шкільного навчання читанням і бесідами...

„І ось серед щойнозгаданих гуртків „самоосвіти“ почали все частіше й голосніше обговорювати питання про причини начебто (як на їхню думку) безвихідно-тяжкого становища робітничих класів, про яке говорилося й писалося на всі лади.

На початку 1872 року почали з'являтися серед молоді та ще й у досить таки значній кількості книги й видання закордонної преси вже одверто революційного змісту, скеровані проти існуючого в Росії державного устрою.

Видання ці, що були переважно творами російської еміграції, яка в свою чергу має близькі зв'язки з Інтернаціональним товариством робітників, перевозилися до Росії або шляхом контрабанди, або й особисто тими руськими, що поверталися з закордону.

Вищезазначені особи, наскрізь просякнені теоріями Бакуніна та інших ультра-демократів і соціалістів, розносили по всій Росії отруту злочинних поглядів і демагогічних стремлінь.

...Першою партією, що утворилася з цією метою, була партія так званих „чайківців“, діяльність якої спершу виявилася в Петербурзі, а потім поширилася й далі. Звертаючись переважно до молоді та вербуючи нових adeptів, чайківці проповідували за бакунінськими рукописами непридатність існуючого ладу, доводили, що Держава остаточно задушила й розбестила руську земельну громаду і що девізом прапору всіх чесних людей повинно бути: „зруйнування всіх держав, знищення буржуазної цивілізації, вільна організація від низу до верху шляхом вільних союзів,—організація рознузданої народної черні—всього визвольного людства, утворення нового загальнолюдського світу.

Підлещуючись до молоді, Бакунін звертає її увагу на ті засоби, за допомогою яких можна запровадити в життя основи соціалізму... Це пропаганда в народі, пропаганда „бойова“, „бунтівнича“, бо народ, за Бакуніним, завжди глибоко ненавидів і ненавидить державу і всіх її представників, у якому б вигляді вони не з'являлися“...

— Д-да!— промовив у голос Гейкінг,— у моїй доповіді це місце треба використати неодмінно... Запишемо покищо так:

„Коноводи чигиринського бунту—вищезазначені Дейч, Бохановський і Стефанович, називаючи себе бакуністами-бунтарями, не витримували проте своєї ролі до кінця, або, краще сказати, довели анархію своїх поглядів до найвищої точки, бо завжди в своїх розбещено-злочинних діях примушені були прикриватися священним ім'ям його імператорської величності“.

— Це все так, але друкарні їхньої ви все таки не викрили, шановний бароне!—ніби хтось чужий нагадав Гейкінгові.

— Не біда!.. Знайдемо!—заспокоїв себе Гейкінг,—усе в свій час. А тепер головне—не відхилятися й переглянути доповідь графа Палена до кінця. По суті, залишилось уже зовсім мало... Н-нус!

„...Погоджуючися в основному щодо кінцевої своєї злочинної мети, діячі революційної пропаганди проте поділяються, як з'ясовано, на три окремі групи, що відрізняються одна від одної залежно від засобів і методів практичної діяльності.

Діячі першої групи переконані, що ніякої наукової підготовки не потрібно, що треба негайно йти „в народ“ під виглядом звичайних робітників, і проповідувати революційні ідеї, щоб підготувати одверте повстання.

Діячі другої групи, навпаки, запевняють, що для справжнього агітатора потрібні ґрунтовні наукові знання та чималий досвід, при чому, однаке не визнають ніяких дипломів і атестатів, які нібито деморалізують вільну людину та перетворюють її на буржуа,—тобто на раба певних обставин.

Нарешті, представники третьої групи—чи не найбільш небезпечної—не тільки вимагають від революціонера ґрунтовної наукової підготовки, але й визнають, що для зруйнування існуючого ладу ні в якому разі не можна обмежуватися революційною пропагандою лише серед самого тільки простого люду, а треба, щоб кожний революціонер працював у тих обставинах, у яких йому доводиться жити—чи то

серед студентства, чи серед військових, учителів, урядовців, чи де-ін-де... “

Таким чином на початку 1874 року діячі революційної пропаганди починають свою злочинну діяльність одночасно в різних пунктах і сферах нашого громадянства.

Маючи досить енергії та деякі матеріальні кошти, вони не зупиняються ні перед чим, організують постійні поміж себе зносини, при чому дуже вміло затемнюють їх таємничими гаслами, умовними знаками та шифрами.

Досить швидко революціонери пролазять до вищих, середніх і нижчих шкіл і з чималим успіхом баламутять молодь не лише забороненими книжками та усною пропагандою, а також і шляхом інтимних відносин з молодими жінками й дівчатами, яких серед них на жаль дуже велика кількість.

До початку 1875 року вони встигають укрити мережею таємних гуртків та окремих агентів біля шуполовини Росії: слідствами відкрито пропаганду аж у тридцяти сімох губерніях“.

Гейкінг протяжливо позіхнув і швидко перегорнув кілька сторінок, шукаючи місця, що безпосередньо стосувалося до Київської губернії...

„...Харківська губернія: три окремих гуртки—Ковалика, дівці Андрієвої та студентів Ветеринарного інституту.

Катеринославська: а) бондарня Петра Макаревича, Миколи Жебуньова та пруського підданця Ланганса, б) бібліотека Павловського в Таганрозі.

Полтавська: ферма на хуторі поміщиці Колеснікової, де працювали члени київського та харківського гуртків.

Місто Одеса: а) Кузня Миколи Жебуньова, б) окремих гурток Макаревича й Волховського...

Київська губернія: місцевий гурток зі спільним кублом пропагандистів під назвою „Комуна“...

— Гм... гм...— завозився на стільці Гейкінг,— про Київ тут дуже мало... А котра тепер може бути година?..

Глянув на годинника й прожогом метнувся до дверей:

— Ну й швидко минув час!.. Ну й швидко... Він ось-ось-ось прийде з відповіддю... Ось-ось-ось...

Вийшов у передпокій, виглянув у вікно— на вулицю.

Денщика не було.

— Не поспішає, д-дубина!.. Завжди так: піде на півгодини, а повертається через півдня... Треба буде його провчити.

Глянув знов на вулицю й серце йому стріпонулося:

Денщик швидким кроком наближався до хвіртки.

Гейкінг вернувся до кабінета, сів за стіл і зробив вигляд, що дуже заглибився в читання паперів.

Денщик увійшов нечутно й зупинився коло дверей.

— Ага!.. Ти вже тут?.. Ну?.. що?..

— Звеліли вклонитися, ваше високоблагородіе... І передати...

Незграбна мозоляста рука обережно витягла з закаврашу мініатюрний рожевий конвертик і несміливо поклала на стіл.

— Ступай!— кинув похмуро Гейкінг, ховаючи погляд і вдаючи, що розглядає надзвичайно важні папери.

Денщик зробив „наліво кругом“ і зник.
Гейкінг схопив рожевий конвертик, хотів був розпечатати, але завагався:

— Витриманість!.. Витриманість, бароне, — понад усе. Саме в такі моменти й гартують собі волю. Да!..

— А все ж таки цікаво, де саме й на коли вона призначила?..

Залишив рожевий конвертик нерозпечатаним і пройшовсь по кімнаті, гамуючи хвилювання:

— Д - дас, бароне, — д - да - с, д - да - с і д - да - с, це перемога!

— Ого, та ще й яка перемога!.. О, моя божественна, моя незрівняна Луїзо!.. Не важно, де саме й коли — важно, що таки, нарешті, призначила!..

„Безумство при-стра-сті м-має!“... — спробував заспівати Гейкінг, але не вийшло:

— Нічого не вдієш, коли нема голосу, то нема... Зате вигляд, вигляд який геройський! — підскокчив Гейкінг до люстра.

Баранкуваті очі дивилися гостро, самовдоволено, переможно:

— Д-да... Насамперед — витриманість і гартування волі. Раз-два-три... Ухвалено: не розпечатувати Луїзино листу поки не прочитаю двох сторінок... Ні: трьох... чотирьох, чорт його побери!.. Д-да...

Гейкінг підскокчив до столу, накрив рожевий конвертик „справою“, заткнув пальцем вуха, зціпив зуби й почав читати далі секретну записку Палена.

Читав нетерпляче, майже не даючи собі звіту в тому, що саме читає.

Нервово відзначив нігтем місце в рукопису, де саме має спинитися, і зашепотів, ще від школи знайомим нудним шепотінням зубрил:

„Усього притягнених на цей час до слідства сімсот сімдесят чоловіка, з яких чоловіків шістьсот дванадцять, жінок сто п'ятдесят вісім, під вартою — двісті шістьдесят п'ять, не розшукаваних — п'ятдесят три...“

Слідством виявлено, що багато немолодих батьків і матерів родин не тільки не чинили перешкод, а навпаки, виявляли своє співчуття й допомагали своїм дітям революціонерам, не розуміючи в своєму сліпому безглуздому фанатизмі, що кінцевим наслідком таких їхніх дій повинна бути загибель усього суспільства, а в тому числі й тих, що до цього спричинилися.

Так, наприклад, дуже заможна і вже немолода поміщиця Софія Суботіна не тільки сама особисто провадила революційну пропаганду серед сколишнього селянства, а ще й підмвляла до цього свою вихованку Шатілову, а дочок своїх, — навіть неповнолітніх, — відряджувала докінчувати освіту в Цюріху.

Так само й дочки дійсних статських совітників — Наталія Армфельд, Варвара Батюшкова і Софія Перовська та дочка генерала-майора Софія Лешерн-фон-Герцфельд разом з багатьма іншими, йшли „в народ“, наймалися і працювали поденно на полі, спали разом з мужчинами — товаришами по роботі, і за таке неприпустиме поводження, треба гадати, не тільки не зустрічали догани з боку деяких своїх родичів, а навпаки ще, треба гадати, мали від них співчуття й підтримку.

Так само, наприклад, три найзавзятіші коноводи революційної партії — відставні поручники артилерії Рогачов та Кравчинський з студентом Клеменсом гостювали кілька місяців у різних сімейних домах міста Москви, зовсім

не приховуючи, а навіть пропагуючи свої злочинні погляди й напрями“...

— Х-хуг! — закотив очі під лоба Гейкінг, — дочитаю чи не дочитаю?.. Залишилась одна сторінка:

Підготовляючи собі серед робітничих класів адептів і помічників та своєю чергою пропагандистів, коноводи цієї справи поширювали свої думки й погляди, між іншим, також і шляхом розповсюдження неймовірно великої кількості книг і брошур, що написані в формі загальноприступних народніх оповідань. Такі, наприклад, книжки: „Дедушка Єгор“, „Мітюха“, „Степові нариси“ — Левітова, „Нариси фабричного життя“ — Голіцинського, „Сила соломуючить“ та інші.

У всіх цих книжках безсоромно пропагандують думки про нібито безпорадне становище робітників, про експлоатацію їх капіталом, про погибельні наслідки куркульства і таке інше...

До подібних книжок, але вже з напрямом вочевидь бунтівничим, треба віднести брошури „Про Стеньку Разіна“, де вихвалюють його діяльність і смерть, як подвиги громадянської мужності, скеровані на захист нібито поневоленого народу. Далі йдуть книги: „Історія одного французького селянина“, „Казка про чотирьох братів“, „Хитра механіка“ та інші одверто революційного змісту з накликом до повстання!..

— А друкарню їхню я таки викрию! — раптом промайнуло в голові Гейкінгові, — не буду я барон Гейкінг, коли не викрию.

— Н-ну... так. Гаразд! — перепинив він сам себе, — дочитую кілька рядків і розпечатую листа мадам Луізи. Де пак я зупинився?.. Ага:

„... Діючи в такий спосіб, агітатори все менше й менше соромляться, вибираючи засоби своєї злочинної діяльності. Так, наприклад, князь Петро Кропоткін ще року 1873 пояснював на спеціально організованих у Петербурзі зборах робітників, яке значіння має Інтернаціональне товариство на Заході і проповідував революцію...

На випадок небезпеки пропагандисти частенько мають при собі вогнепальну й холодну зброю, а київський революційний гурток бунтарів навіть виробив план збройного опору законній владі під час арештів...

Так само в тому ж таки київському гуртку була думка пограбувати пошту, для чого молодий юнкер Горинович повинен був улаштуватись на службу в місцевий почтамт“...

— Ф-фу-у... Дочитав! — з насолодою шпурнув від себе „справу“ Гейкінг і в одну мить розпечатав рожевий конвертик.

Солодко мліючи, заплющив очі. Уявив, як читала „мадам Луіза“ його повну вулканічної пристрасті записочку з гордим розмашистим підписом — Барон.

Розплющив очі, глянув, самовдоволено посміхаючись, на синій рядок на рожевому полі.

В записочці „мадам Луізи“ було тільки п'ять слів: „Ви не барон, а баран“.

2

У брудній непривітній канцелярії Київського „Тюремного замку“ було накурено так, що рудувусий океренкуватий писар Іван Калістратович,

здавалося, потопає у хмарах сизого диму. Позаливані чорнилом канцелярські столи з купами „справ“, брудні крісла й стільці, зайложена канапа під стінкою, дві старі шафи зі шкляними дверцятами, закурені, певно цілими роками не протирані шиби заготованих вікон, годинник, що показував пів на десяту, стінний календар, таблиці з розписом чергування наглядців, засліджений мухами портрет „благополучно царствующого“ Олександра Другого, — все було густо зтягнуте сизосірою задушливою імлюю...

Але писар, ніби нічого не помічаючи, посмокував собі й посмокував обкусаного, брудного, просяклого нікотинном мундштука, з насолодою зтягуючись і випускаючи з рота все нові й нові димові клубки, кільця, струмки й ланцюжки.

— Бога ви не боїтеся, Іване Калістратовичу, — промовив, увіходячи до канцелярії, чорнобородий старший тюремний наглядчик Мильченко, — ну, хіба ж можна його так накурювати?.. Та ще сьогодні!..

— А хіба ж що сьогодні? — з острахом запитав писар, видимо з великим жалем придушуючи недокурок замазаною в чорнило короткою й товстою пучкою.

Мильченко, не відповідаючи, метнувся до вікон і повідчинював кватирки.

Знадвору донісся брязкіг кайданів: вікна виходили на перший внутрішній двір в'язниці.

— Ну?.. То що ви кажете буде сьогодні? — знов запитав писар.

Мильченко не відповів: рипнули двері й на порозі з'явився смотритель „Лук'янівки“ — Ковальський — плюгавий дідок з червоносизим носом і сльозавими, припухлими підсліпуватими очима:

— Треба б тут трохи прибрати, Іване Калістратовичу... кхи-кхи... Є відомості — паң про-

курор завітає, кхи-кхи... Минулого разу казав: непорядок... І на підлозі, каже, у вас харкотиння, і на стінах, і мухи, каже, занадто вже государя імператора запаскудили... кхи-кхи...

Смотритель витяг з кишені великі старовинні окуляри в срібній оправі й пильно оглянув царевий портрет:

— Що на бакенбардах нібито трохи насліджено — це ще, Іване Калістратовичу, не біда... А от на носі!.. кхи-кхи... на носі — як собі хочете — справжнє паскудство...

Писар і Мильченко теж підійшли до портрета. — Д-да, — промурчав писар, — на носі воно таки справді нібито трохи негаразд... Але, з другого боку — нічого не вдієте: більше десяти років висить... Знов же — мухи і все таке інше... Не інакше, як новий треба вішати!..

Новий, звичайно, воно б непогано... Але ж прокурор має завітати сьогодні!..

— На сьогодні... ну, на сьогодні якось обійдеться, Семене Васильовичу... Хіба це нам первина?.. Самого губернатора позаторік зустрічали, і то бог милував!.. Знов же, з другого боку, коли поставитися формально, — яке прокуророві діло до... так би мовити, до мух і таке інше?.. Прокуророві треба насамперед, щоб усе було, так би мовити, формально... А з цього боку, в нас, як ви знаєте, комар носа не підточить.

— Арештанти, ваше високородіє всі, як один, задоволені, — втрутився Мильченко, — а коли хто й схотів би заявити якусь скаргу, то господин прокурор, як відомо, не дуже то дослухаються: минулого разу...

— Так то воно так... Воно ніби все гаразд... Кхи-кхи... Тільки от у лікарні... Та ще оті — Стефанович, Дейч, Бохановський... Від них усього

можна чекати!.. кхи-кхи... Може б ви зараз, Мильченко, заглянули б до них ще раз позачергово?.. Все таки — воно спокійніше... Розумієте?..

— Розумію, ваше високородіє! — виструнчився Мильченко, — будьте благонадійні, ваше високородіє!..

— Щодо лікарні, — почав трохи приглушеним голосом писар, щільно зачинивши за Мильченком двері, — щодо лікарні, то на мою думку, Семене Васильовичу, до цієї справи знов таки треба підходити формально... Що мруть там як... мухи, то на те вона й лікарня, Семене Васильовичу, не всім же одужувати!.. З другого боку, якщо поставитися до цього формально, то коли вже хто винен, то ні в якому разі не адміністрація, а медицина.

Смотритель непевно похитав головою.

— Ну, гаразд, — сказав він перегадом, сідаючи в крісло й витягуючи з кишені велику різану з корельської берези табатирку, — з лікарнею воно ще може якось обійдеться, а от як мені бути з новоприбулими? — хоч убийте мене, Іване Калістратовичу, — не второпаю...

— Це ж що?.. З чигиринцями?..

— А то з ким же?.. Чує моє серце: прокурор, ось побачите, неодмінно знайде якийсь непорядок...

Смотритель сумно похитав головою:

— Ви пам'ятаєте, Іване Калістратовичу, ці жахливі папери: „Дуже секретно. Препровождаємого при сем державного злочинця Якова Стефановича... кхи-кхи... тримати в окремій камері, згідно з правилами самотнього ув'язнення, строго, але отнюдь не даючи приводу до незадоволення!.. — „Препровождаємого при сем Лейбу

Дейча“ — так само — „тримати окремо, строго, але знову... кхи-кхи... ото саме „отнюдь“...

Смотритель безпорадно розвів руками, і ніби тепер тільки згадавши про табатирку, почав набивати тютюном ніздрі з таким виглядом, наче виконував найвідповідальнішу, найважливішу роботу, що вимагала не абиякої старанності, ретельності й хисту.

Писар використав момент, щоб і собі скрутити товстеньку цигарку.

Смотритель чхнув, писар затагнувся — розмова стала ширіша, інтимніша.

— Хоч убийте мене — не второпаю, як його розуміти те кляте „отнюдь“, — тягнув далі смотритель, — коли строго, то строго — в разі там непокори чи що в карцер, на хліб і на воду, або навіть і в кайдани забити!.. Кхи... кхи... Але скажіть мені на милість, як його це все зробити, „не даючи приводу до незадоволення?.. Як собі хочете... кхи-кхи... щось занадто вже мудрує вище начальство...

— Політика, Семене Васильовичу! Не інакше, як політика... Ми що? — ми з вами тільки службисти, звичайні службисти... А жандарми, Семене Васильовичу, ого!.. Жандарми, коли говорити формально — це ж, так би мовити, очі й вуха його величності!.. Хоч знов таки... з другого боку...

— З другого боку, Іване Калістратовичу... кхи-кхи... з другого боку — знов таки незрозуміло: коли, припустім, Дейчеві і Стефановичу не минути шибениці, або, принаймні, довгорічної каторги, — то яке тоді може бути з ними панькання?.. Кхи-кхи... А народ вони самі знає — одчайдушний!.. Не дарма ж і назва така підхожа: бун-та-рі...

— Свята правда, Семене Васильовичу: лихий його знає, що в тих бунтарів на душі... А бешкет там який, чи голодування, чи хай господь милує втеча, — начальство, звичайно, поставиться формально...

— Тьху - тьху - тьху! — замахав руками смотритель, — і скажете ж таке, Іване Калістратовичу!.. Звичайно... від них можна всього чекати, але... втеча?... Втеча... кхи - кхи... річ у нас неможлива!.. Ні.. О, ні!.. Це вже як собі хочете, а втекти з нашого, кхи - кхи... готелю — ніяк не можливо!.. Це вже ви, Іване Калістратовичу, так би мовити, через край!.. Припустімо навіть, що которий з них перепиляв грати... Припустімо, що навіть зліз якось там з другого поверху на землю... кхи - кхи...

— Дурний буде, коли вибере такий шлях, але з другого боку...

— Ото ж то воно й є, що „з другого боку“... Ото ж то воно й є, коли, припустім, нехай Дейч — зліз на землю, то де він опиниться?... Кхи - кхи... З трьох сторін — корпуси в'язничні, а з четвертої — мур, не кажучи вже, що у дворі варта, і під муром, і знов за муром — теж варта... А наглядач у коридорі теж для чогось пильнує?... кхи - кхи...

— Я кажу, що, з другого боку, тобто, коли, наприклад, вони виберуть не той шлях, а, наприклад, попередрягаються, чи що...

— Ні, вже признайтеся, Іване Калістратовичу, трохи таки через край ухопили!.. Кхи - кхи... Попередрягаються... А варта на що?... А наглядач нащо?... Та й на кого їм передрягатися?... У в'язниці, у внутрішньому дворі й по корпусах тільки солдати й наглядачі, кхи - кхи... Наглядачів при-

водить і виводить, як ви знаєте, черговий ключник. Без нього конвой самого губернатора не впустить і не випустить... А потім... Кхи - кхи... Кожний з них під особливим доглядом, в одиначці... Звідти, хай бог простить, звідти, Іване Калістратовичу, тільки одна втеча можлива: на той світ, кхи - кхи...

Писареві не гірше, ніж його співбесідникові, було відомо, що втеча з „Лук'янівки“ — річ неможлива, але признатися, що він таки „вхопив через край“, йому не хотілося. Отже, навівши декілька аргументів, серед яких не останню ролю відігравали улюблені вирази „формально“ та „з другого боку“ — Іван Калістратович швидко перевів розмову на сьогоднішній приїзд прокурора.

Смотритель знову захвилювався, ухвалив і собі навідатися „позачергово“ до бунтарів, та zarazом заглянути й до коридорів „Карних“:

— Ну, то глядіть мені, Іване Калістратовичу, щоб тут у вас було все гаразд... А я тим часом обійду корпус... Кхи - кхи... Коли до обід не приїде, то певно відклав...

— Дуже можливо, що й відклав, — заспокоїв писар, — чого йому сюди їздити?... Хіба що от з формального боку?..

— Може й з формального... А може й просто — хоче на тих... бунтарів подивитися... Кхи - кхи...

— Д-да... Серед начальства тепер певно тільки й мови, що про тих бунтарів!.. Мені знайомий жандармський унтер казав, що Гейкінг про них день і ніч пише доповіді...

— Краще б вони скоріше слідство закінчували, ніж оті доповіді, кхи - кхи...

— Зі слідством, Семене Васильовичу, тут теж треба формально: поки не знайдуть друкарні їхньої — не можна й акта складати...

— І сміх, і гріх з тією друкарнею!.. Кхи-кхи... У городі ледве не на всіх перехрестях про не говорять... Гейкінгові, кажуть, по службі через неї самі неприємності... Кхи-кхи...

— А бунтарі, з другого боку, і в уса собі не дмуть...

— Дозвольте доповісти, ваше високородіє! — з'явився Мильченко.

— Кажі... ну, що, там?.. Кажі... Кхи-кхи...

— Усе гаразд, ваше високородіє! — Стефанович гуляє по камері й стиха наспіває.

— Наспіває?.. А що саме Кхи-кхи... наспіває?.. Заборонене?..

— Ні, ваше високородіє... Просто собі наспіває... „Ой, у полі криниченька“...

— Що?.. Що?..

— Пісня така є, ваше високородіє, мужича... У полі, мовляв, криниченька, ну... а з криниці б'є вода — там дівчина, як зірниця — чорнобрива, молода, ваше високородіє...

— Ах, так?.. Ну, то нічого... А Бохановський...

— Бохановський, здається... воші шукає ваше високородіє!..

— Т-так... А Дейч?..

— Господін Дейч завжди псчувають себе чудово...

3

Ув'язнений в одиночній камері другого поверху правого крила Лук'янівки один з організаторів „Чигиринської змови“ Лев Григорович Дейч зовсім не почував себе так чудово, як це здавалося старшому наглядачеві Мильченкові.

Звичайно, як і кожний справжній революціонер, Дейч старанно приховував від тюремників свій тривожний настрій, свій сум і гнітюче почуття неволи, проте перебороти себе — почувати себе весь час бадьорим і дужим — попри всі зусилля не міг.

Суворі мури, оббиті залізом двері, чорні зловісні ґрати — гнітили.

Сім кроків завдовжки, чотири кроки завширшки — як-не-як цієї площі було б зовсім не досить навіть і не для такої молоді енергійної і жвавої людини, як відомий бунтівник, „державний злочинець“ „дезертир 130-го піхотного полка Лейба Дейч“...

Мріяти про могутнє повстання пригнічених селянських мас, готувати його, віддати йому всі сили, весь хист революціонера, все своє молоде завзяття, і раптом опинитися в жандармських лабетах, переконатися, що підготовлювану з такими труднощами змову викрито, — від такого страшного вдару важко було не розгубитися...

Дейч навіть сам дивувався, що знайшов у собі сили подолати, перебороти цю розгубленість першими ж днями після арешту. Але, звичайно, від того тягар неволи не став йому легший...

Гнітило все: і зловісна непевність майбутнього, і тривога за долю товаришів, і почуття неможливості дальшої боротьби, і брязкіт кайданів під вікном у великому внутрішньому дворі в'язниці, і кроки вартових і наглядачів на коридорі, і одноманітність сірих в'язничних днів, і цілковита ізольованість від усього світу...

Особливо ізольованість!..

З наказу жандармів ні Дейча, ні Стефановича, ні Бохановського не випускали нікуди: навіть на прогулянку... Коло дверей їхніх одиночних камер увесь час стояли вартові — солдати.

Дейч кілька разів спробував був розпочати з ними розмову крізь замкнені двері, але вартові мовчали, мов дерев'яні.

Так само поводитися й коридорні наглядачі. Першими днями вони ледве не щогодини крадькома підсувалися до дверей і стежили за ув'язненим крізь „вічко“.

Дратувало це неймовірно. Дейч кілька разів поривався загнути в двері чим попало, але стримувався: ухвалив берегти свої сили — не наражатися на боротьбу без кончої потреби, бо знав, бо всією своєю істотою відчував, що навіть у дрібницях добитися поступок від тюремників буде важко, а кожна невиконана ними вимога лягає на в'язня новим важким тягарем.

Про майбутнє Дейч намагався не думати: довгорічна каторга або навіть і смертна кара, про яку жандарми нагадували ледве не при кожному допиті — не лякали його. Ще на волі він звик до думки про можливість ув'язнення, навіть смерті і, опинившись в тюрмі, з гордою радістю відчував, що ніякого жаху перед майбутнім жорстоким вироком царського суду в нього немає.

— Каторга — то й каторга... Смерть — то й смерть! — повторював він собі не раз, прислухаючись до брязкання кайданів на тюремному дворі, або стежачи крадькома крізь ґрати за півгодинною прогулянкою карних каторжан.

— Каторга — то й каторга... Смерть — то й смерть!..

Але щось ніби заперечувало, щось — у глибині підсвідомого — нібито протестувало проти такого рішучого самозречення:

— Це ж ганьба — дати себе закути в кайдани, одягти в арештантський бушлат, поголити півголови — як отим карним злочинцям, що прохо-

дять похмурі і мовчазні, брязкаючи кайданами й покірно схиляючи споганені в'язничною бритвою голови перед брудною лайкою озвірилих наглядачів... Це ж ганьба!..

— Не ганьба, а честь... Найвища честь для революціонера!..

— А смерть? — ганебна смерть на шибениці?..

— Шибениця — те саме, що й каторга. Навіть краще — бо швидше... Не я перший... Ще он Рилеев писав:

«Известно мне: погибель жлет
Того, кто первый восстает
На утеснителей народа...
Судьба меня уж сбрекла...
Но где, скажи, когда была
Без жертв искуплена свобода?..»

— Так. Це все так: загинути не важко, може навіть приємно... Далеко важче щось зробити для революції... І потім... потім — занадто вже рано гинути в двадцять чотири роки, коли життя, власне, ще й не починалося, коли в грудях бувають буйні молоді сили, коли ще так багато-багато можна було б зробити!..

— А справді: начебто воно й рано гинути! — погоджувався Дейч, сумно поглядаючи крізь чорні ґрати на клаптик далекого неба.

І тоді образи минулого вставали в уяві з не оборною чіткістю й силою.

Картини дитинства, родина, шкільні роки — були ніби якісь чужі і зовсім не хвилювали.

Зате перші кроки революційної діяльності захоплювали настільки, що Дейч надовго, на цілі години, забував і про свою тісну брудну камеру, і про темне, зловісне майбутнє.

Пригадувався оточений густолистими садами великий будинок Шиянова на Печерську, батько —

„купець першої гільдії“ — багатий впливовий комерсант, мати з її оповіданнями про рідне її містечко Тульчин, де ще збереглися спогади про декабристів, про Пестеля...

Пригадувалися страшні часи польського повстання 1863 року, коли тут таки, на Печерську, десятилітнім хлопчиком з неясною тугою й гострим, пекучим жалем він стежив за великими юрбами нещасних закутих у важкі ланцюги повстанців, що їх під посиленою вартою вели до Київської фортечної в'язниці — страшного Косого Капоніру...

Пригадувалася гімназія — перші книжки — Писарева, Добролюбова, Чернишевського, — перші неясні мрії про діяльність „для загального добра“...

І раптом — у наслідок несподіваного батькового банкрутства, замість спокійного достатку, навіть розкошів багатой буржуазної родини — найсправжніснітьк злидні, неспромога платити за „право навчання“ в гімназію, напівголодне бідування, репетиторство з платнею по півкарбованця на місяць, сльози матері, батькова втеча від кредиторів, від неминучої в'язниці...

Злидні!.. Не зазнавши їх, важко відчути, важко, а може таки й зовсім неможливо зрозуміти життя злидарів, передумати їхні думи, переболіти їхніми болями...

І ось гостра потреба мати хоч якийнебудь заробіток примушує юнака Дейча виїхати на село — репетитором до дітей орендатора величезного поміщицького маєтку на Київщині...

То ось вона яка ця „поетична іділія“ „безжурного“ сільського життя!.. Ось вони „біленькі хатки“ й „вишневі садочки“, оспівані письменниками на тисячу ладів!..

Страшними привидами ходять голодні, виснажені, „чорніші чорної землі“ селяни... Працюють по чотирнадцять-шіснадцять годин на добу — і влітку, і восени, і зимою — однаково: ще з весни, щоб доживотіти якомсь „до нового“, сплатити податки тощо — підраджаються до сусідньої гуральні за п'ятнадцять-вісімнадцять карбованців на цілу осінь і зиму...

Страшна, безпросвітна, каторжна праця!..

А навколо нужденних селянських нив і садіб зеленіють безмежні поміщицькі лани, міцними фортецями стоять мальовничі панські будинки, фольварки, димлять цукроварні й гуральні, плетуть своє хитромудре в'язке павутиння глитаї — павуки, видушує податки поліція, курить задушливим дурманом сільський піп...

Який вихід із цього глухого куту?.. Вихід один — соціальна революція. Як вона почнеться, який новий лад повстане на руїнах кріпосницько-буржуазного самодержавства, — Дейч тоді не уявляв докладно.

Але гасло „в народ“, підхоплене сотнями самовідданої молоді, — гасло революційної пропаганди й агітації серед трудящих, — захопило й заполонило разом з іншими і юнака Дейча.

Він залишає думки про діяльність лікаря, оселюється окремо від родини — на Подолі, пробує вчитися столярувати і разом пропагувати серед робітників, ремісників...

Кімната вогкіша й темніша, ніж тепер камера в Лук'янівці... читання з робітниками книжок... Важкі, ох, важкі перші кроки: не хочуть робітники вчитися, не можуть слухати після тринадцятигодинного робочого дня:

— Куди вже нам!.. Нащо нам та освіта?.. Не для нас вона, для панів!..

Що освіта — найкраща найміцніша зброя в боротьбі за визволення — серед робітників розуміли тільки окремі видатні одиниці...

Сумніви опановують молодого Дейча.

Але найкращі, найближчі товариші — з революційним настроєм студент, учні старших класів гімназії аж киплять:

— Жодних сумнівів, жодних вагань — в народ!.. В народ — на село, — бо саме там, на селі — існує „зародок соціалізму“ — заможна громада, на основі якої й утвориться „вільна бездержавна федерація вільних громад“...

Такі приблизно думки хвилювали найближчих товаришів Дейча, і ось — „сказано зроблено“...

Дейч пригадує лаштування в дорогу: селянська незручна одежа, личаки замість черевиків, навмисне невмиване по кілька днів обличчя...

Дехто навіть обмазував лице маслом і запікався на сонці, щоб якнайбільше бути подібним до селянина...

І ось уже в торбі окраєць черствого хліба, старі онучі, подрана хустка й кілька нелегальних книжок, а за пазухою — старанно обмотаний якимось дрантям фальшивий паспорт...

Немає вже Дейча — вихованця заможної, а потім збіднілої буржуазної родини — є селянин Дмитро Єгоров, або по prostu „Митрій“... Перший заробіток у залізничному депо під Мелітополем:

— Ідть у чорнороби, більше ви ні до чого не здатні! — каже Дейчеві з товаришем сердитий начальник депо, заглянувши в їхні селянські паспорти.

Через кілька днів товариш Дейча не витримує й кидає працювати...

До неймовірної фізичної перевтоми приєднується ще й цілковита самотність,

Але Дейч не піддається. Молодий організм по-троху пристосовується до тяжкої роботи, і через два тижні юнак уже почуває в собі сили провадити пропаганду навіть після двадцятигодинного робочого дня...

Було це якихось чотири роки тому, а здається тепер, тут у в'язниці, таким далеким-далеким, як і дитинство...

Після роботи в депо, звідки Дейча виганяє начальник за вимогу кращої, вигіднішої праці — юнак вирушає до села Астраханки — тут таки на Мелітопольщині.

В Астраханці, кажуть, усі селяни належать до молоканської секти... А де ж найдоцільніше пропагувати, де ж сподіватися найбільшого успіху, як не серед сектантів? Коли селянин — природний соціаліст, то селянин — сектант до того ще й протестант-революціонер. Хіба ж не було про це мови в кожному гуртку молоді?.. Хіба ж може це заперечити хоч одна з „осіб, що мислять критично“?..

І ось Дейч уже в селі Астраханці, серед молокан...

Що ж воно за люди сектанти — ці „природні соціалісти й революціонери“?..

Тупа обмеженість, неписьменність, недовір'я до всього нозого, міцно, споконвіку вкорінені власницькі інстинкти, завжди готова на всі спроби соціалістичної пропаганди відповідь:

— Ну й чудило ж ти, прости господи, Митрій!.. Ну й чудило ж!.. Ще відколи стоїть Астраханка — такого не бачили!..

— І про зорі на небі, і про те, що в землі всередині, і про краї заморські — про все, про все знаєш, а коси чи серпа в руки взяти не вмієш!..

Вибріхувався, що з самого малку не жив на селі — вчився в городі на прикажчика...

Вірили. Навіть поважали за чесність, безкорисливість, сумлінне, ретельне ставлення до роботи... Але про соціалізм, про революцію навіть і слухати не хотіли...

Попрацював у Астраханці за наймита від жнив аж до осені й покинув село з твердим непохитним переконанням:

— Не до заможних треба йти, а до бідноти. Не туди, де споконвіку спокійно, а туди, де вже були заколоти, де можна на ґрунт місцевих потреб підняти селян на бунт, на повстання... Так, так: справді на бунт! Мирною пропагандою і за сто років нічого не зробиш!..

До такого ж самого висновку приходять найближчі Київські товариші: Семен Лур'є, Стефанович — усі, що гуртуються коло завзятого „бунтаря“ Дебогорія Мокрієвича.

Нові плани, нові мрії, нові запальні промови...

Але життя ставить тисячі перешкод... Семена Лур'є заарештовано, Дейчеві треба йти на військову службу...

Щоб мати деякі пільги, Дейч записується „вольноопределяющимся“.

Швидко гуртує навколо себе кількох найсвідоміших солдатів, читає з ними нелегальні книжки, в себе на приватній квартирі, на Подолі... Важка; безглузда солдатська муштра — добрий ґрунт для революційної пропаганди... Але вона триває недовго: в зв'язку з втечею Семена Лур'є з в'язниці, Дейча заарештовують, ув'язнюють на гауптвахті...

Обвинувачують у дезертирстві, бо Дейч протягом трьох днів не з'являвся на службу. Справа загрожує повернути на лихе...

— Років зо два ув'язнення в цитаделі, коли не більше, — каже Дейчеві слідчий.

О, які це дурниці, порівняно з тим, що загрожує Дейчеві тепер, після викриття Чигиринської змови!..

Які це дурниці — два роки ув'язнення, порівняно з довгорічною каторгою, коли не з шибинцею!..

А тоді... тоді ці два роки здавалися вічністю...

Дейч гірко посміхається своїм думкам... Сувородійсність на час потьмарює яскраві образи спогадів.

Темна, брудна, остогидла за кілька днів камера знов заповнює увагу:

— Не так, як тоді — на гауптвахті!.. Звідси вже не вирвешся, ні: мішок... Кам'яний мішок... Темний льох... Склеп. Д-да... Повна безвихідь. Як у того Лермонтовського символічного рицаря:

„... Каменный панцырь — высокие стены,
Щит мой — чугунные двери темницы.
Мчись же быстрее летучее время:
Душно под новой броней мне стало!..
Смерть — как приеду — подержит мне стремя
Слезу — и сдерну с лица я забрало...“

— Д-да! — посміхається сам до себе Дейч, — сильно написано, що й казати — сильно... Тільки даремно Лермонтов під кінець підпустив отієї нікому непотрібної містики — нібито смерть відкриває якийсь новий світ... У Пушкіна куди краще: простіше, реальніше і разом глибше:

„Сижу за решеткой в темнице сырой.
Вскормленный на воле, орел молодой
Мой грустный товарищ, махая крылом,
Кровавую пищу клюет под окном.
Клюет и бросает, и смотрит в окно,
Как будто со мною задумал одно.“

Зовет меня взглядом и криком своим
И вымолвить хочет „Давай улетим —
Мы вольные птицы — пора, брат, пора
Туда, где за тучей белеет гора,
Туда, где синеют морские края,
Туда, где гуляем лишь ветер да я“...

— Господін Дейч!.. Прикрутіть лампочку: дванадцять годин ночі!.. Спати пора! — стукає в оббиті залізом двері наглядач.

Дейч „принципово“ не виконує розпорядження й ухвалює ще з годину ходити по камері:

— І що за ідіотська звичка у цих тюремників: не можуть не нагадувати про себе!.. На гауптвахті було куди краще...

— А ще краще було після гауптвахті! — підказує ніби хтось інший, і Дейч знову надовго захоплюється спогадами:

→ Справді: що б не було, а та втеча щаслива зостанеться чи не найкращим спогадом на все життя...

Як чудово, як сміливо, як щасливо він тоді втік!..

На гауптвахті сидіти було досить вільно. Солдати-вартові за невеличку винагороду носили листи сестрі Дейча.

Сестра конспіративно зустрічалася з Яковом Стефановичем, а той увесь час держав зв'язок з гуртком „бунтарів“ Дебогорія-Мокрієвича.

Умовним шифром Дейч повідомив Стефановича про свій план: з дозволу чергового офіцера піти до Торгової лазні — звичайно під конвоєм.

Якщо конвойні не підуть за Дейчем до мильні, залишаться в роздягальні — Дейч перевдягнеться в мильні в одягу, принесену кимнебудь з „бунтарів“, повернеться до роздягальні вже перевдягнений і — коли конвоїри його не впізнають — вийде на вулицю, де Стефанович чекатиме з візником.

При гауптвахті не було лазні, і черговий офіцер дав дозвіл.

Ранком 19 лютого три конвоїри повели Дейча знайомими з дитинства вулицями до Торгової лазні.

Варта розташувалася так: один вартовий коло вхідних дверей — на вулиці, другий — у дворі, під вікнами лазні. Третій пішов разом з Дейчем.

— Чи піде конвойний разом зі мною до мильні, чи зостанеться в роздягальні?.. Чи піде, чи зостанеться? — не давала спокою думка.

У роздягальні людей мало. Неймовірно хвилюючись, Дейч починає роздягатися. Руки тремтять.

Вартовий не спускає очей з арештанта, але не роздягається — навіть не скидає шинелі...

Дейч увиходить до мильні, з мильні — до парні. Там уже чекають Шепанський і Стефанович. Показують на мигах, де сховали одягу, переконуються, що він зрозумів, і зникають.

Дейч починає вдягатися.

— Штани, піджак, чоботи, шапка... пальто... А це що?.. Башлик?.. Чудово! — мимоволі ворухнуться губи.

Присутні в мильні дивуються: і чого це йому збрело в голову одягатися в мильні, а не там, де всі — в роздягальні...

— Хворий... Боюсь застудитися! — пояснює Дейч, хоч, здається, ніхто й не запитує.

— Ну, тепер — найстрашніше: або... — або...

Замотавши голову башликом, Дейч увиходить до роздягальні, не спішно проходить повз вартового...

— Не впізнав!.. Ну... тепер — тільки той, що коло входу...

Дейч відчиняє двері, дивиться вартовому просто в вічі.

Ледве стримує себе, щоб не кинутися навтікача:

— Доженуть!.. Доганяють!.. Скоріше... Скоріше вперед!—настирливо свердлить мозок думка.

Останнім напруженням волі Дейч примушує себе пройти спокійним кроком ще півкварталу.

За повороту з'являється Стефанович.

— Друже... любий!—не володіючи собою, гарячково шепоче Дейч,—вони зміркували... Зараз нас доженуть!..

Стефанович спокійно, міцно бере його під руку й підводить до візника

— Нема нічого ганебнішого, нема нічого огиднішого від ув'язнення!—казав того ж таки дня Дейч, опинившись у безпеці на конспіративній квартирі „бунтарів“,—тепер ні за що в світі не дамся жандармам у руки без збройного відпору!..

З того часу минуло два роки... і ось він знов в'язень... Під час арешту не відстрелювався, не тікав... Як це могло статися?..

— Не думати... Ні, ні: сьогодні більше про це не думати!—відганяє від себе Дейч згадку про арешт у Талалаївці: вже разів чи не двадцять спогадував... Досить!..

— Господін Дейч!.. Прикрутіть лампочку: перша година ночі!—знову нагадує наглядач.

Дейч роздягається, лягає на койку, але лампочки не прикручує: хай знають наглядачі, з ким мають справу...

Тиша. Могильна тиша: тюрма вже давно спить важким, неспокійним сном.

4

Цієї ночі—як і завжди від дня арешту—снилося майже те саме: спершу воля, тісний гурток „бунтарів“, найближчі товариші—Яків Стефано-

вич, Віра Засуліч, Маша Коленкіна, Дебогорій, зустрічі з селянами „чигиринцями“, бадьорій настрій, юнацьке завзяття... Потім щось ніби його потьмарює, ніби якась неясна тривога, ніби передчуття...

І раптом з необорною силою виникають в уяві страшні, неминучі, різьчє яскраві обставини останнього арешту в селі Талалаївці—на Роменщині...

...Останні дні серпня. В Києві нестерпна спека. Дейч і Стефанович вимоталися й виголодніли остаточно. Не те, щоб щодня обідати—навіть попоїсти, як слід, не завжди є змога. Заробітків ніяких. Та й не можна про щось турбуватися, крім нелегальних справ.

А на Чигиринщині вже кипить: у таємних селянських „дружинах“—щось понад тисячу чоловіка, і хоч немає ще зброї, яку обіцяв Петербург, хоч нема ще плана повстання, але вибуху вже не можна затримати ніякою силою—селянський бунт може спалахнути стихійно... Навіть найрозважніші визначають естаточний день на Покрову—на 1-е жовтня...

І тоді несподівано з'являється знайомий студент, Микола Полетика. Це—найпоміркованіша людина, дуже далека від будьяких революційних справ.

Недавно по смерті батька він одержав у спадщину маєток у селі Талалаївці, кинув університет, хоче господарювати, запрошує в гості старих шкільних товаришів—Стефановича і Дейча.

Звичайно, вони погоджуються: зникнути на деякий час з очей нахабних київських шпигів, відпочити кілька днів „на лоні природи“, підготуватися смачними сільськими стравами, відіспатися, а головне—обміркувати на дозвіллі якнайдетальніше обставини, що утворилися на

Чигиринщині, набратися сил перед недалекими вже вирішними подіями — все це, на думку організаторів чигиринської змови, перспективи цілком непогані...

І ось уже поїзд мчить їх на Роменщину, ось уже вони в Тачалаївці — в старому поміщицькому домі з чудовим садом, з широкими ланами й мальовничими гайками навколо.

Дні — погожі, соняшні, повітря — чисте, прозоре. Тиша й спокій.

І раптом — якось надвечір — несподівано приїздить з Києва молодший брат Стефановича — гімназист Олімп: жандарми арештували студента Малавського, в приміщенні якого було останнє побачення „бунтарів“ з представниками селянських таємних дружин. Там таки — в приміщенні Малавського — арештований і „Козак“ — Іван Бохановський, що брав якнайближчу участь в організації змови на Чигиринщині...

До краю схвильовані тривожними відомостями, Дейч і Стефанович ухвалюють з першим поїздом повернутися до Києва.

Речей майже нема — пакувати, власне, нічого, а ось почистити револьвери — це вже неодмінно треба: справжній бунтар завжди повинен бути при зброї, справжній бунтар під час арешту мусить чинити збройний опір...

— Ну, я вже скінчив, — каже Стефанович, — час їхати...

Дейчеві соромно, що він забарився. Він хоче щось зауважити, але раптом в обох вікнах, що виходять у садок, з'являються якісь незнайомі обличчя.

З гуркотом розчиняються двері, до кімнати ввалюються селяни з сукуватими дрючками. За ними жандарми й поліцаї...

— Обеззбройте їх!.. Обеззбройте! — перелякано кричить добре відомий Дейчеві жандармський офіцер барон Гейкінг...

Дейч прокидається й широко розплющує очі...
... Так, так: це не сон, це було справді. Бо — коли б не було, — хіба б опинився він у цьому кам'яному мішку?..

...
Ще ніч. На залізному столику блимає підсліпувата лампочка, за оббитими залізом дверима камери ледве чуто хропе наглядач.

— Слу-у-хай! — монотонно безбарвно кричить варговий у в'язничнім дворі під вікном, і ніби луна тої ж хвилини відповідає йому десь здалеку другий:

— Слу-у-хай!..

Дейч укривається з головою шорсткою сірою ковдрою:

— Не згадувати. Заснути. Спочити.

Але не згадувати не можна...

У Бохановського під час арешту був при собі ключ від квартири Стефановича і Дейча, де містилася і друкарня, і вся „небесна канцелярія“¹.

Звичайно, Бохановський відмовився вказати адресу, але, маючи ключа, жандарми кінець-кінцем таки знайдуть квартиру... А може й знайшли вже?..

Який несприятливий, який неймовірний, жахливий збіг обставин: Приходько — селянин, що приїздив до Києва з Чигиринщини — на підпитку розповів знайомому куркулеві Конограєві про змову. Дав йому друкований Статут таємної дружини. Конограй повідомив ісправника, Приходько з переляку виказав на всіх, кого знав,

¹ Нелегальне паспортне бюро, архів тощо.

дав між іншим і адресу квартири Малавського. Арештований на цій квартирі Бохановський через кілька днів після арешту спробував через одного карного злочинця відправити поштою листа до Талалаївки. Цей лист невідомо яким чином перехопили жандарми. Барон Гейкінг з загоном жандармів з'явився в маєтку Полетики, як сніг на голову...

— Ми пропали. Це ясно!— міркує Дейч, усе ще не втрачаючи надії заснути.— Ми пропали. Але найголовніше, звичайно, не в нашій особистій долі: найголовніше — чи припинився бунтарський рух на Чигиринщині після арешту ватажків, чи ні?.. І потім — це теж дуже важливо — чи знайшли, чи знайдуть жандарми наше приміщення з друкарнею, чи ні?.. Ну все одно... Треба ще трохи поспати...

Але заснути знов не щастить: тепер уже перешкоджають не думки, а якесь ледве чутне шарудіння за дверима камери. Ось ніби невиразно брязнули ключі. Ось ніби хтось потихеньку намагається просунути ключ у замок.

— Ага! — Знов?! Ну, чекай же мені, негіднику! — стискує Дейч кулаки під ковдрою. Обличчя аж червоніє йому від гніву; наглядяч щоранку систематично проробляє те ж саме: підкрадається до камери, потихеньку відмикає двері, потім з гуркотом їх відчиняє, і намагаючись якнайбільше гуркотити чобітьми, бере й виносить з камери лампочку.

Його тупе, низьколобе, поросле сірою щетиною обличчя, вся його черевата самовдоволенна постать щоранку ніби промовляє:

— Теж пани!.. Позвикали, бач, спати до півдня!..

Дейч кілька разів просив був наглядяча забирати лампочку пізніше — перед самою перевіркою.

Навіть пояснював йому, що з вечора довго не спить, і перед світанком хотів би мати спокій.

Наглядяч спершу ніби був послухався, але днів через два знов почав будити Дейча перед світанком.

Сьогодні — після майже безсонної ночі ця грубіянська поведінка особливо дратувала ув'язненого...

Він навіть сам не чекав, що це може його так розлютити.

Не встиг ще наглядяч переступити поріг, як Дейч несподівано зірвався з ліжка й кинувся на наглядяча:

— Геть мені звідси!.. Геть!.. Геть, кажу вам... сію секунду!..

Наглядяч, поспішаючи замкнув камеру й певно подався жалітися начальству.

Хвилини через десять з'явився старший наглядяч Мильченко:

— Господина Дейча викликають до контори...

— Хто викликає?..

— Його високоблагородіє пан смотритель.

Дейч вийшов з камери. Рушили так, як завжди, коли Дейча викликали були до контори: Дейч посередині, Мильченко спереду, а позаду — наглядяч.

Від камери — коридором, потім — по сходах униз, удвір.

Тюрма ще спала. Як не напружував ухо ув'язнений — за оббитими залізом дверима камер, повз які довелось проходити, не було чутно нічого.

— Та кудож вони мене поведуть? — схамівся Дейч, побачивши, що Мильченко не звертає до надвірних дверей, а сходить ніби в підвальне приміщення.

— А може сюдою теж є дорога в контору? — подумав він і раптом опинився перед якимись іржавими напіввідчиненими дверима.

— Пожалуйте в карцер, господін Дейч! — на- смішкувато промовив Мильченко, і не встиг ще ув'язнений опам'ятатися, як його легенько штовхнули, і він опинився в якомусь темному, вогкому приміщенні. Інстинктивно ступивши один крок уперед, Дейч боляче вдарився головою об низьке склепіння.

— Як вони сміють, негідники?!

Він повернувся всім корпусом до дверей і з усієї сили вдарив у них ногою:

— Відімкніть!.. Негайно мені відімкніть, кати, опричники!..

Лють опанувала його. Не тямлячи себе, бив у оббиті залізом двері руками й ногами і перестав тільки тоді, коли боляче поранив об щось руку.

Знесилений хотів одійти від дверей — сісти, опам'ятатися... Ступив два кроки праворуч і знов забився головою об низьке склепіння.

Нагнувся, простягнув уперед руки й помацки обійшов усе приміщення. Це був вогкий, абсолютно темний льох кроків чотири завдовжки та стільки ж кроків завширшки.

Не було жодної світлої цятки, на якій би могло зупинитися око. Слизька цвіль укривала мури й холодну кам'яну підлогу. Не було ні ліжка, ні нар, ні навіть „параші“.

Почуваючи, що його починає бити пропасниця, Дейч зупинився посеред карцеру й перевів дух. Нічого подібного до цього льоху він навіть уявити собі не міг.

Він знав, що є карцери, що вони внизу, в підвальному приміщенні, але чомусь був глибоко

переконаний, що його, Дейча, політичного в'язня — до карцеру не посадять.

Та й самі карцери уявлялися йому чимсь подібним до звичайних тюремних камер — тільки менших, вогкіших, темніших...

— Справжній мішок, — мимоволі ворухнулися губи.

Відчув, ніби якийсь твердий клубок починає давити йому в горлі... Ніколи ще, ніколи за все життя не зазнав такої образи:

Стиснув кулаки скрегонув зубами:

— Ну... добре ж!.. Коли так, то й так. Я вам покажу!..

Але що він може їм показати?... Розбити собі голову об ці мури?... Заморити себе голодом?... Кинутися на першого, хто відмикатиме двері й задушити його, як гадюку?..

— Задушити — гидко. Та й непотрібно! — ніби хтось розважніший сказав Дейчеві, — але дати ляпаса — це непогано. Зовсім, можна сказати, непогано!..

Дейч уявив собі самовдоволену пику старшого наглядача Мильченка в димчастому офіцерському пальті з блискучими гудзиками:

— Сволоч!.. Його певно вже не раз ляскали по фізіономії!.. Хіба це для нього образа?... А проте — все одно: треба, будь-що-будь треба реагувати... Треба протестувати, хоч би навіть довелось розтрощити собі голову об ці мури...

На коридорі почулися важкі кроки, забрязчали ключі.

Дейч метнувся до дверей. Він не знав, що робитиме, коли перед ним опиниться хтось із тюремників. Не відчував нічого, крім лютого гніву — бажання бити, топтати ногами своїх катів...

Сніп світла від розчинених дверей на мить за-
сліпив йому очі. Але тільки на мить:

— Кхи... кхи... що це ви собі дозволяєте,
господін Дейч?—захрипотів голос смотрителя,
але Дейч його не почув: з піднесеними вгору
кулаками, страшний і нестримний, зовсім не тям-
лячи себе, кинувся він на смотрителя...

Той з неймовірною для нього спритністю від-
скочив у бік.

Якби коридор був трохи вужчий, Дейч неод-
мінно боляче вдарився б об протилежний мур.
Тепер він тільки машинально торкнувся до нього
руками й метнувся ліворуч—навздогін смотрите-
леві, що перелякано задкував коридором.

Ще мить—і кривава розв'язка була б неми-
нуча: або в'язень жорстоко побив би смотрителя,
або наглядач, що залишившись позаду, вже вихо-
пив з кобури револьвер, забив би Дейча...

Але тут сталося несподіване: плюгавенький,
переляканий на смерть смотритель раптом присів
і з благанням, підвівши руки вгору, забелькотів
крізь сльози:

— Я... я... господін Дейч... Ну, що ж?...
бийте... бийте мене, старого!..

І така жалюгідна була ця безсило тремтяча по-
стать, що Дейчеві не знялася рука вдарити:

— Я не хочу вас бити. Тільки накажіть, щоб
мене не ображали!..

— Я... я... господін Дейч... Як тільки до-
відався... Я зразу ж... Це без мого дозволу!..
А ти чого очі виричав?!—раптом гримнув смо-
ритель наглядачеві таким грізним тоном, що
важко було й уявити, як це він тількищо захли-
нався від плачу,—тебе питаю, мурло!.. Негайно ж
відвести мені господина Дейча до камери!..

Другого дня Дейча викликано до контори.
На запитання, хто викликає, смотритель відпо-
вів, що барон Гейкінг.

Дейч одмовився йти, заявивши, що жодних
зізнань більше давати не буде.

Через чверть години смотритель прийшов знов
і переказав, що Гейкінг дуже просить з'явитися,
що він зовсім не наміряється допитувати його в
Чигиринській справі, а тільки хоче йому розпо-
вісти деякі новини про друкарню.

Дейч завагався: вже кілька днів, як він запи-
сав у останньому протоколі допиту, що надалі від-
мовляється від будьяких зізнань. Розмовляти після
цього з Гейкінгом здавалося йому непослідов-
ністю.

Але, річ мала йти про друкарню... Про ту
саму друкарню, що залишалася в конспіративній
квартирі Дейча і Стефановича, якої так ретельно
шукали жандарми, про яку Дейч ледве не щодня
згадував.

— Знайшли її жандарми, чи не знайшли?..

— Піду,—ухвалив Дейч,—принаймні довіда-
юся, чия взяла...

Що жандарми, маючи в руках ключ від квар-
тири, нарешті таки знайдуть її—сумніву не було.
Питання було тільки в тому, як швидко вони це
зроблять: коли не швидко, можливо, що друкарню
товариші кудись вивезуть...

Дорогою до контори Дейч ще раз зважив усі
„за“ й „проти“.

— „За“—те, що жандарми йолопи, що їм, щоб
знайти квартиру, треба обійти з ключем усе мі-
сто... „Проти“—те, що ніхто з товаришів на
волі, здається, не знає адреси друкарні...

Гейкінг зустрів Дейча з підкресленою ввічливістю:

— Вибачте, будь ласка, що потурбував. Можливо, що спершу вам буде неприємно, але я глибоко переконаний, що потім у глибині душі ви тільки мені подякуєте... Я, знаєте, просто по людськи. Коли, знаєте, з точки погляду психології, так би мовити, психологічно... Одно слово, кожна людина, що себе поважає, насамперед хоче знати правду...

— В чому річ? — суворо перепинив Дейч.

— Я хочу сказати, що коли людина знає правду, то яка б ця правда не була жорстока, але тоді вже відпадають усякі сумніви, неясності, вагання, і... людина, кінець кінцем, заспокоюється. От, наприклад, з цією, вибачте, клятою друкарнею. Я ж... хе, хе, хе... хоч і жандарм, а людина!.. Я розумію, як ви мусите хвилюватися, не знаючи, чи знайшли ми друкарню, чи ні... Ну, то я і вважав, вибачте, за свій обов'язок не мучити вас більше сумнівами й ваганням, а повідомити вас просто: друкарню, нарешті, знайдено...

Уся ця промова була якась підлеслива, закрадлива, солодко інтимна, а останні слова вирвалися брудною хрипкою лайкою.

— Д-дас, господін Дейч, друкарню знайдено! — повторив Гейкінг, самовдоволено відкидаючи назад голову і ніби жеручи Дейча своїми холодними баранкуватими очима.

Як не готував себе Дейч почути від жандармів цю страшну новину, але першої миті не міг не розгубитися.

— Що ж, пане Дейч, річ неприємна! — продовжував знущатися Гейкінг, — річ неприємна, але тепер, коли друкарня вже в наших руках, я гадаю, ви не відмовитесь відповісти на деякі запитання...

Дейч мовчав. Доля друкарні, з такими труднощами вивезеюї зза кордону, з першого дня арешту турбувала його весь час чи не більше, ніж перспектива каторги, шибениці...

В одну мить він пригадав, як важко було підшукати для неї задовільне приміщення, як хвилювалися вони з Стефановичем, складаючи й друкуючи в ній фальшований маніфест, „височайше затверджений“ статут „таємного селянського братства“... Скільки було радості, надій, сподівань!.. Якими гордощами сповнялися їхні серця, коли виявлялося, що друкарня може давати продукцію на зовнішній вигляд не гіршу від державних видань... І ось тепер уже немає жодних надій — жандарми знайшли нелегальну квартиру — друкарня в їхніх руках...

— Ви мене зовсім не слухаєте, пане Дейч! — зареготав Гейкінг. — Може... може вас сумнів бере?.. Так?.. Ну, тоді, будь ласка, погляньте на ці речі...

Він витяг з кишені дрібно пописаний довгуватий клаптик паперу і кілька літер добре знайомого Дейчеві шрифту.

— Ну, що?.. Впізнали?.. Хе, хе, хе!.. Трагічна, можна сказати, історія: автор не впізнає свого власного рукопису...

— Чого ж, „не впізнає“!.. Це справді моя рука... Писав я, — тихо промовив Дейч, напружуючи всю свою волю, щоб прогнати від себе яскравий чіткий образ: невеличкий друкарський станок, набірна каса, розсіпаний на столі шрифт, який вони з Стефановичем так були й залишили, виходячи з квартири востаннє...

— Невже оці кілька літер, цей клаптик паперу, що їх зараз поклав Гейкінг на стіл — невсе це все, що залишилося мені побачити від нашої

друкарні? — гірко подумав Дейч і раптом, ніби чимсь неймовірно вражений різко відкинув голову назад, пильно й гостро глянув у баранкуваті Гейкінгові очі.

Той не витримав — одвів погляд убік.

— Кілька лігер шрифту — це ще... як собі хочете — не друкарня! — повільно, ніби вагаючись, промовив Дейч.

Гейкінгові очі розгублено забігали.

Здогад, що блискавкою майнув був Дейчеві в голову, став тепер певністю, переконанням:

— Ха - ха - ха! — зареготав Дейч, — ха - ха - ха!.. Ну й трофеї ж у вас, пане жандарме: триумфуйте, радійте!.. Шукали щось чи не цілий місяць — а знайшли... жалюгідного папірця в ватерклозеті та кілька попсованих олив'яних літер!..

— Дозвольте... Дозвольте... Але звідки ви про це так швидко довідалися? — вирвалося мимоволі у Гейкінга.

Дейч ледве втримався, щоб не підскочити з радості:

Так, так — квартиру вони знайшли, але друкарню, без сумніву, вивезено раніше.

— Звідки ви про це так швидко довідалися? — з притиском повторив Гейкінг, ніби не розуміючи, в якому ідіотському становищі він опинився, — гм... очевидно вас попередили... Але яким чином?! За моїми відомостями друкарню ваші товариші вивезли тільки вчора вночі... Отже... Отже... коли навіть у них є таємне листування з тюрмою — навіть і тоді б ви ще не встигли... А може сигналізація?.. Але ні, ваше вікно, коли не помиляюся, виходить на внутрішній двір?..

— Будь ласка! — холодно перепинив це базікання Дейч, — сигналізація там, чи ні — це вже ваша справа довідатись. Але мені вже, будь ласка,

дайте, нарешті, спокій!.. Я ще на минулому допиті заявив, що жодних зізнань у своїй справі давати не буду, отже я вас дуже просив би більше мене на допити не викликати... і потім... потім гадаю, що вам після цього вже зовсім не важко доміркуватися, що позбавлення мене книжок і прогулянок ні до чого не призведе...

Гейкінг удав, що замислився:

— То це ваша остаточна заява, пане Дейч? — запитав він, ніби загрожуючи.

Дейч не відповідав.

— Жалкуватимете, пане Дейч! Слово честі, ще й як жалкуватимете, — підвівся Гейкінг і подзвонив. Старший наглядач з'явився в дверях.

— Одведіть! — наказав Гейкінг і одвернувся до вікна.

6

Опинившись знову в своїй камері, на самоті, Дейч не витримав:

— Ну, й молодці... Ну, й молодці, — скрикнув він голосно, почувавши, що від радості не може знайти собі місця.

— Вивезти друкарню спід самого носа в жандармів!.. Це вам, шановний бароне, не фунт ізюму!.. Це вам не ваша жандармська спритність... Тут треба було не раз і не два поміркувати. Всі жандарми, вся поліція, всі двірники на ногах... Ключ від друкарні в кишені, а де вона — сам лихий знає!.. Скільки людей ви, бароне, арештували в цій справі?.. Певно не залишили жодного підозрілого гімназистика, жодної гімназисточки, що може тільки ще мріяла про якесь там таємниче запілля... А справжніх революціонерів — тих, що викрали у вас друкарню

спід самого носа — справжніх революціонерів, шановний бароне, проморгали, так, проморгали...

— Але як вони це зробили, мої любі, хороші? Хто брав участь?.. Певно хтось із досвідчених... Та й дуже досвідчених!.. Дебогорій?.. Можливо. Навіть напевно — без нього не обійшлося... Але ж не він один!.. Осинський?.. Ні, той у Петербурзі. А може приїхав?.. Навряд: він там засів міцно. „Троглодити“ так швидко не випустять... Ну, то хто ж ще?.. Івічевічі?.. Давиденко?.. Дуже можливо — хлопці всі хоч куди. А може Фроленко припер з Одеси?.. Діло таке, що навіть і йому не сором.

Дейч мов живого пригадав енергійного, спритного, сміливого й рішучого, але завжди скромного бунтаря Михайла Фроленка, що вже чи не п'ять років брав участь у революційному рухові, працював нелегально і в Москві, і в Петербурзі, і в Одесі, і в Києві чи то під виглядом робітника, чи то вчителя, чи то навіть і дрібного крамаря, завжди вислизуючи щасливо з жандармських лап, успішно провадячи пропаганду й організаційну роботу, завжди твердого й непохитного в своїх переконаннях, чутливого до товаришів, радого щохвилини ризикувати своїм життям, коли цього вимагала справа.

— Але все ж таки як це вони зробили?.. Як довідалися про адресу квартири... Чи в надійне місце заховали друкарню?..

Десятки подібних запитань роїлися Дейчеві в голові, і все тяжче й тяжче було відчувати, що відповідей на ці запитання нема, не може бути не тільки в найближчому часі, а може навіть завжди — до самої смерті...

Тінь розпачу знову потьмарила Дейчеві змарніле в неволі обличчя...

— Проклята тюрма!.. Прокляті залізні двері, товсті сірі мури... Та чи є ж воно в світі страшніша мука, як позбавлення волі, неможливість робити улюблене діло, рухатися, дихати свіжим повітрям?.. Та чи є ж воно в світі страшніша мука, ніж нидіти, животіти в цьому брудному, задушному, кам'яному мішку?..

Дейч підскочив до оббитих залізом дверей, зупинився коло них з таким виглядом, ніби побачив їх уперше, і раптом мотнувсь назад — до вікна.

— Падлюки, кати, звірі... Як вони сміли забити квартиру?.. Як я міг це терпіти з самого початку?.. Чекайте ж мені, катюги!..

Ухопив важкого опецькуватого ослінчика, підставив його до вікна, зліз на ослінчик...

— Що?.. Гвіздки?.. Позабивано міцно?.. Йолопи ви всі, сукини сини: коли вже наші хлопці друкарню вивезли, то невже ж ви гадаєте, що я зупинюся перед якимись гвіздками?!

— Брязь! — обгорнув руку хусткою й вибив шибку...

— Що в вас за брязкіт?!. Що ви там робите, господін Дейч?!. Злізьте з вікна, злізьте з вікна! — закричав, прочиняючи прозурку в дверях, наглядач.

Дейч, не відповідаючи й затримуючи віддих від хвилювання, з усієї сили рвонув за раму квартирку... Вона тріснула, зарипила й відчинилася.

Друга — ближча до ґрат кватирка відчинилася вільно. В камеру війнуло свіжою осінньою прохолодою...

— Господін Дейч!.. Негайно ж злізьте мені з вікна! — надривався в прозурку коридорний наглядач, — негайно ж мені злізьте!.. Інакше я доповім старшому...

— Під три чорти! — огризнувся Дейч, навіть не оглядаючись і на всі груди вдихаючи свіже повітря.

Наглядач хряснув прозуркою й кудись побіг коридором.

— Під три чорти!— машинально повторив Дейч. — І який же я дурень, що не відірвав був квартирки з першого ж дня!..

— Але що це?! Чийсь голос?!

Дейч ухопився руками за ґрати, притулився до них лбом:

— Сусіде!.. Сусіде!— гукав чийсь приємний, м'який баритон, — сусіде!..

— Я тут, сусіде. Агов!— захлинаючись від щастя, закричав Дейч. — Хто ви?

— Я — Кібальчич!..

— Як?..

— Ми-ко-ла Кі-баль-чич!.. А ви хто?..

— Я — Дейч.

— Ура!.. Нарешті!..

— Ви мене знаєте?

— Ого!.. Ще б пак!.. Салю е фратерніте!..¹

— Салю е фратерніте!..

На хвилину запанувало мовчання.

Дейч виразно почув як у сусідній камері грюкнула шибка: певно сусіда вмощувався на вікні якнайзручніше.

— Хто він такий, цей Кібальчич?.. Певно теж наш... А проте...

— Слушайте. Кібальчич, ви чуєте?

— Слухаю...

— За що вас арештували?

— За пропаганду на Липовеччині!..

Дейч трохи помовчав знову.

— Дейч, а Дейч?— почувся знову голос Кібальчича, — шпрехен зі дейч?..²

¹ Salut et fraternité — привіт і братерство (привітання Паризьких Комунарів 1871 р.).

² Чи розмовляєте ви по німецьки?

— Так.

— Дуже добре. Слушайте уважніше, — вигукнув по німецьки Кібальчич, — ваш друг Стефанович уже кілька днів шукає з вами зв'язку. Він сидить на лівому крилі, навпроти нас з вами — через двір, над жіночим коридором. Я з ним листуюся. Коли буваєте в ретираді, завжди мацайте в дірці під дошкою, з правого боку. Лист буде приліплений хлібом. Так само й ви...

Дейч не дочув: хтось з гуркотом відчиняв двері його камери.

В одну мить Дейч був уже коло ліжка. В одну мить пригадав, як розтросував шибку й одривав забиту квартирку, як протестував коридорний наглядач і потім побіг жалітися старшому.

Тривога стиснула серце:

— Невже ж тепер, коли є змога одержати листа, вони знов кинуть мене в карцер?..

Увійшов старший Мильченко.

— До карцеру не йти, хочби навіть довелось відбиватися!— ухвалив Дейч і не ховаючи зневажливості й презирства кинув погляд на Мильченка.

— Одягайтеся на прогулянку!— несподівано сказав Мильченко

7

Дейч зовсім не сподівався виклику на прогулянку, і спершу йому навіть спало на думку, що старший наглядач знов, як і вранці, хоче його обдурити й посадити до карцера. Проте, після інциденту з смотрителем якось не вірилось, щоб тюремники знов так швидко наважилися застосовувати будьяких репресій. Отже, що далі йшов Дейч по сходах у супроводі старшого наглядача, то певніший ставав, що ведуть таки справді на прогулянку.

Дійсно, остання розмова з Дейчем певно таки вплинула на барона Гейкінга й остаточно переконала його, що ні погіршенням в'язничного режиму, ні будьяким іншим способом він не примусить організаторів Чигиринського бунту давати зізнання, від яких вони весь час категорично відмовлялися.

Негайно ж після допиту Гейкінг сказав смотрителю, що і Дейчеві, і Стефановичу, і Бохановському можна дозволити прогулянку на півгодини щодня, як і решті ув'язнених, але, звичайно, пильного догляду не послабляти та — головне — стежити, щоб між „чигиринцями“ не було ніяких зносин.

Першого з „чигиринців“ вивели на прогулянку Дейча... Черговий наглядач стояв коло вихідних дверей політичного корпусу й пильно стежив за кожним рухом ув'язненого. На розі, — коло повороту до внутрішнього двору в'язниці, де гуляли карні злочинці, — стояв другий наглядач, а коло хвіртки, через яку звичайно водили до контори, стояв солдат — вартовий.

Таким чином, гуляючи в невеличкому вузькому промежку між високим в'язничним муром і стіною політичного корпусу, ув'язнений увесь час був на очах аж у трьох вартових.

Але Дейч ніби не помічав, як пильно за ним стежать... Швидкими, широкими кроками ходив він під муром, глибоко-глибоко дихав свіжим осіннім повітрям, милуючись клаптиком ніжно-блакитного неба, що в суворому обриванні в'язничних мурів здавалося ще глибшим, ще недосяжнішим, ніж колись на волі...

— Ех, воля!.. Перелізти б якось, перелетіти б через цей височенний мур, опинитися десь за Дніпром, у лузі, чи в полі...

Свіжий осінній вітер жене по безмежній блакиті прозорі хмарки, чорніють над шляхом крилаті верби, далеко-далеко синіють гайки... Швидше, швидше до них: побачити білі струнки в золотаво-прозорім одянні березки, червоні гирлянди дикого винограду, ще червоніші — важкі буйні грона калини й горобини, надивитися — дивитися без кінця — на високі крилаті велично спокійні сосни, глибоко-глибоко вдихати знайомі з дитинства міцні пахощі шорстких чебреців... А з поля, з гайків — над вечір знову до міста, до Києва...

З Подолу — Вознесенським узвозом — через мальовничі взгір'я „Київської Швейцарії“ — до Панасового Яру — в приміщення чорнобородого веселого енергійного Дебогорія - Мокрієвича — на таємну вечірку бунтарів — нелегальних... Хто прийде?... Так: хто прийде, хто може прийти туди сьогодні? Прийде, звичайно, палкий, енергійний Валер'ян Осинський, мовчазний, з осереджений Іван Івічевич, лагідна, завжди в чомусь замріяна Маша Коленкіна, тиха, замислена, скромна Віра Засуліч з трохи похиленою нібито під тягарем важкої коси головою...

Люба, далека, недосяжно далека Віро!.. Як лагідно дивляться, як променисто яскраво сміються — хоч рідко, дуже рідко, сміються твої глибокі прекрасні очі!.. Ти ж посміхнешся, ти ж дуже, дуже зрадієш, коли я несподівано з'явлюся сьогодні на таємній вечірці?... Кому посміхнешся?... Мені?... Дейчеві?... Ха-ха-ха!.. Ні, моя люба: мені ти вже не посміхнешся ніколи... Та й вечірки сьогодні в Дебогорія не буде ніякої, і ти, навіть, і Валер'ян, і Маша — не в Києві, а в Петербурзі... А мені вже... мені навіть те, що я ось вільно ходжу під муром, можу дихати

свіжим повітрям і мріяти, мріяти — мені навіть це вже — невимовно-глибоке щастя!..

— А скільки пак часу я вже тут гуляю?.. Певно хвилин з десять?.. Що?.. Вже аж півгодини минуло?..

— Ну, що ж, треба задовольнятися й цим... До побачення, мої любі! — ледве помітно ворухить Дейч губами й покірно повертається до своєї камери.

— До побачення, мої любі!.. — ніби він справді був у Дебогорія, бачився з Вірою, з Валер'яном, з Машою...

Сморід в'язничного коридору, темні мури обридлої камери тиснуть на груди міцніше, ніж завжди...

Не встиг ще наглядач замкнути камеру, як Дейч уже на табуреті — коло вікна:

— Кібальчич!.. Кібальчич!.. Ви чуєте?..

Кібальчич чомусь не відповідає...

Наглядач коло дверей настирливо човгає чобітьми, щохвилини заглядає в „вічко“...

— Відійдіть од вікна!.. Не можна!.. Відійдіть од вікна!..

Довелося таки злізти з ослінчика: загрюкали двері камер... То коридорний наглядач по черзі випускає ув'язнених до вбиральні, або — як тут кажуть — до ретираду перед вечірньою перевіркою...

В одну мить пригадав Дейч свою розмову з Кібальчичем. Власне весь час — і під час розмови з старшим наглядачем, і під час прогулянки, і повернувшись з неї, — він ні на хвилину не забував, що йому треба щоразу шукати в ретирадi — в дірці під брудною дошкою — приліпленого хлібом листа від Стефановича...

Але тільки тепер, коли наглядач мав випустити до ретираду через якихось п'ятдесят хвилин, — тільки тепер Дейчеві стало ясно, яке щастя, який

переворот у його в'язничному житті — після стільки днів цілковитої ізоляції одержати листа від найближчого друга...

Ретирад містився в кінці коридора. Складався він з двох невеличких приміщень, у першому з яких в'язні вмивалися, а в другому задовольняли природні потреби.

До цього, останнього, приміщення наглядач не заходив майже ніколи, і Дейч, користаючи з цього, завжди затримувався в цьому приміщенні досить довго, не зважаючи на жахливий сморід.

Річ у тому, що тут було невеличке загратоване віконце, з якого видний був верх в'язничного муру, а за ним — так званий „господарчий двір“ — касарня наглядачів, стайні й нічим не відгороджений від поля город...

Наглядач за кілька днів уже трохи звик, що Дейч затримується в ретирадi довгенько, отже Дейчеві і на цей раз можна було не поспішатися.

Але як тільки він намацав рукою в умовленому місці чималу кульку добре приліпленого під напівзогнилою дошкою хліба — він тої ж хвилини сховав її за пазуху, вийшов, зупинився коло вмивальника, вдаючи, ніби мие руки, але не витримав і подався до своєї камери.

Наглядач не звернув на цей поспіх жодної уваги.

Не встиг ще він замкнути камеру, як Дейч уже присів під дверима — так, щоб не видно було крізь вічко, і тремтячими руками почав розліплювати брудний смрдючий хліб.

Спід м'якишки з'явився сірий обгорточний папір, розгорнувши який Дейч побачив два аркушки — один дрібно пописаний, а другий — чистий. Тут таки було загорнуто й чималий одрізок оливця.

„Любий Євгенію! — писав Стефанович своїм дрібним, чітким почерком, — ось уже цілий місяць, як ми не бачилися.

На допитах я, як умовлено, відмовляюся від будьяких свідчень. Ти, певно, робиш те ж саме. Але жандарми, видимо, знають майже все в Чигиринській справі, і слідство, треба гадати, швидко закінчать... В тюрмі я довідався, що арештовані селяни, особливо отаман Олійник, розповідають жандармам усе, що знають, і дуже нас лають. Дуже це мені прикро й боляче. Боюся, що й на волі серед товаришів утвориться про нас невірне уявлення. Треба б було пояснити всю справу в докладному листі й передати на волю. Є в мене надія вирядити до наших „голуба“. Якщо це буде можливо — негайно повідомлю тебе. Тоді зредагуємо листа про Чигиринщину вдвох і будемо вимагати, щоб лист надруковано у вільній пресі. Без цього — без виправдання перед товаришами — дуже тяжко... Тобі певно Гейкінг казав на допиті, що нам готують або довгорічну каторгу, або навіть і шибеницю. Я гадаю, що це не залякування, і ми повинні бути готові до всього найгіршого. Не знаю, як ти, а я ніяк не здолаю помиритися з думкою, що нашої діяльності прийшов край... Усе мрію, що якимось вирвуся з цих мурів, укладаю всілякі плани... Якби моя надія на „голуба“ справдилася, може без волі щось і запропонували... Раджу тобі вимагати від смотрителя, щоб нас посадили з тобою в одній камері. Я негайно йому заявлю те ж саме. Мотив — те, що ми відмовилися від свідчень. Смотритель, звичайно, звернеться в цій справі до Гейкінга. Гадаю, що жандарми дадуть дозвіл, коли не зараз, то, принаймні, після за-

кінчення слідства. Листуйся зі мною в той самий спосіб, як я з тобою — тобто залишай ксиви¹ в умовленому місці. Кібальчича я знаю. Запам'ятай ключ. Шифруй не все, а найголовніше. Вимагай, щоб тобі видали книжки, папір, олівець. Я вже маю дозвіл“.

Дейч перевів віддих.

— Невже це не сон?.. Невже — справді лист від Якова?.. Невже й надалі можна з ним листуватися?..

Глянув ще раз на дрібні, писані рідною рукою рядки, підвівся й кинув зляканий погляд на двері: — Обережність! Насамперед обережність: тоді все буде гаразд...

Прочитав ще раз листа, вирвав з нього клаптик з ключем до шифру, решту порвав на дрібні шматочки, змочив водою й розтер на залізному столику. В'язьке місиво поклав у кишеню, щоб викинути в ретирадї в яму: основне — не залишати жодних слідів...

Ключ до шифру, чистий аркушик паперу й олівець заховав у шганнях, трохи продравши підкладку в поясі.

Хотів був сісти на ліжку, але відчув, що не зможе всідити непорушно.

Почав ходити по камері від дверей до вікна — шість кроків туди, шість назад. Знову шість кроків — і знов поворот. Знов і знов. Ніби звір у клітці.

Тепер уже не почував, як завжди, незручності від цього кружіння. Не звертав уваги на двері, на стіни, на ґрати.

Гамував у собі радість, бажання підскочити, затанцювати:

¹ Тюремне — листи.

— Ну, то що ж?.. Одержав листа, то й одержав!.. Радіти покищо зовсім нічого. Побачимо, що буде далі. А щоб і далі все було гаразд — треба насамперед обміркувати все якнай докладніше... Ну, то й нічого вимахувати руками, як птах! Звичайно — це все дуже й дуже добре. Припустімо навіть, що це — щастя. Але радіти будемо потім. Насамперед — обміркувати все по порядку...

— Поперше — сам факт, як такий: Яків має можливість листуватися зі мною. Має папір, олівці, має зв'язок з Кібальчиком, з нашим коридором... Як він це робить?.. Через наглядців, чи через кримінальників, що носять обід, чи якимсь інакше — однаково... Полруге „голуб“. Цей вираз можна тлумачити лише в тому розумінні, що в Якова є людина, треба гадати, серед наглядців, яка може віднести листа комунібудь з наших на волі... Але далі, далі... Він пише: „Може б з волі щось і запропонували“. Відносно чого? Ясна річ — питання стоїть про втечу... В листі не ясно: може він тільки мріє, а може... може й справді таки має якийсь план... Ні, це вже фантазія... Реального чогось без допомоги з волі запропонувати не можна. А дурницями — нічого собі й баки забивати!..

Дейч пригадав одну з численних „дурниць“, яка кілька днів не давала йому спокою.

Від вікна ретираду перекинути довгу ливу через мур, а там — за муром, у господарчому дворі, щоб хтось придержав або прив'язав до чогось цю ливу... Тоді, — заздалегідь перепилявши ґрати в вікні ретираду, можна було б якимсь злізти по ливі в господарчий двір, а звідти — до волі вже кілька кроків...

Беручи до уваги, що до ретираду випускали тільки двічі на день — уранці та перед вечірньою

перевіркою, — тікати в такий спосіб довелося б удень, на очах вартових. Та й у господарчому дворі завжди хтось вештався, і касарня наглядців була недалеко... Та й як його було дістатися до господарчого двору товаришам з волі?.. Як їм залишитися непомітними?..

— Звичайно — дурниця! — промовив півголосом Дейч: — може з волі запропонують щось у сто разів краще...

— Але що вони можуть запропонувати?.. Підплатити наглядча, щоб вивів на волю?.. То певно треба підплачувати не одного, а кількох, а це вже найчистіша фантазія... А коли б навіть і пощастило якось це влаштувати — врятується тільки хтось один з нас, бо виводити можна лише по одному: сидимо окремо... Хоч по суті — краще нехай би хоч хтось один урятувався: це все ж таки краще, ніж загинути тут усім...

— А скільки б, наприклад, наглядч узяв за таку справу?.. Тисячу?.. Дві?.. А може й усі три?..

— Та хочби навіть і півтисячі — навряд чи в товаришів на волі знайдуться такі великі гроші. Всі нелегальні — такі злидарі, що краще й не згадувати!..

Дейч сів на ліжку й низько схилив голову...

Пригадав півголодних, виснажених товаришів на волі, хронічне безгрошів'я київської Комуни, невдалі спроби роздобути грошей на Чигиринську змову.

— Ні, братіку, не так то воно й легко вирватися з цього кам'яного мішка... А проте — почекаємо... Гірше, ніж зараз, бути не може...

І знову думка про одержаного листа розігнала смутні міркування, мов промінь хмари...

— Будь там що будь, а Яків жде відповіді. Що йому написати?..

Ходив по камері, міркував аж до самої вечірньої перевірки.

Вночі довго не спав. На ранок написав, запачкував і одніс до ретираду на умовлене місце такого листа:

„Дорогий друже, Якове!.. Насамперед знай, що нашу друкарню врятовано: викрадено спід самого носа в жандармів. Хто, як і що — невідомо. Про це я довідався вчора від самого Гейкінга. На допитах я дотримувався такої самої тактики, як і ти. Про викази Олійника знаю: викликали на очну ставку. Не вірю, щоб усі селяни виявили себе такими зрадниками, як він. Цілком поділяю твою думку: треба з'ясувати товаришам на волі мотиви нашої поведінки якнайгрунтовніше. Я й досі переконаний непохитно, що наша містифікація з маніфестом була потрібна й доцільна. На твого „голуба“ покладаю великі надії... Ех, воля!.. Невже ж ми розлучилися з нею навіки?.. Усі твої вказівки беру до відома. Нетерпляче чекаю новин. Обнімаю. Євгеній“.

8

Другого дня — все ще під впливом листа від Стефановича — Дейч віби не помічав одноманітності й гніту щоденних в'язничних умов, які так тяжко давалися йому в знаки першими днями цілковитої ізоляції.

Дуже сприяла бадьорому настроєві й півгодинна прогулянка, під час якої Дейч несподівано побачив „Козака“ — Бохановського, що повертався, видимо, з контори під конвоєм старшого наглядача Мильченка.

На жаль Дейч помітив Бохановського тільки вже тоді, як той був коло в'язничних дверей: наглядачі певно навмисно пустили Бохановського крізь хвіртку в гостроколі саме тоді, коли Дейч був у найдальшому кутку дворика політичного корпусу...

Дейчеві було дуже жаль, що він не встиг навіть привітатися з Бохановським... Проте вже навіть сама можливість зустріти когось з ув'язнених під час прогулянки — завдавала великої втіхи:

— Треба буде тільки завжди ходити на прогулянку так, щоб ідучи від хвіртки — якомога прискорювати крок, а повертаючи назад, тобто звернувшись лицем до хвіртки, йти якнайповільніше... Тоді хвіртка буде майже ввесь час на очах, і кожний, кого вестимуть з контори, чи до контори, неодмінно буде помічений...

Наступними днями Дейч суворо дотримував такого плану, але на привеликий жаль нікого з політичних побачити чомусь не щастило.

Не кажучи вже про Бохановського, дуже хотілося Дейчеві хоч на хвилину побачити свого сусіда Кібальчича, з яким йому інколи щастило перегукнутися кількома словами, простукавши умовне гасло в стінку і злізши потім на підвіконня до відчиненої квартирки...

На жаль, цей спосіб розмовляти завжди вимагав великого напруження й швидко стомлював: треба було майже висіти на ґратах у дуже незручній позі, деякі слова доводилося вигукувати по кілька разів, прохаючи своєю чергою того ж таки від сусіди... Інколи від надмірного напруження слуху починала боліти голова...

Але найгірше, звичайно, було те, що й вартові по внутрішньому дворі, і особливо наглядачі

в коридорі пильно стежили за такими розмовами, голосно вимагали негайно злізти з вікна, грюкали ключами в двері, загрожували карцєром, лаялися.

І хоч ні Дейчеві, ні Кібальчичеві ці загрози зовсім не були страшні, проте розмову крізь вікна завжди доводилося припиняти, скоро тільки її помічав наглядач: за його вигуками й лайкою вже не можна було чути слів товариша та й говорити йому будьщо вже не хотілося, знаючи, що кожне слово, кожну інтонацію чує тюремник...

Перестукування за тюремною абеткою теж не давало бажаних наслідків:

— Тук-тук-тук!.. Тук-тук-тук! — викликав Дейч Кібальчича.

— Тук-тук-тук!.. Тук-тук-тук! — відповідав той: чую, мовляв...

— Раз! — стукав Дейч, — раз, два, три, чотири, п'ять... Раз, два! Раз!..

Це визначало: „де“, бо за тюремною абеткою літера „д“ — п'ятав першому рядку, а літера „е“ — перша в другому рядку абетки.

— Де сидить Бохановський? — вистукував таким способом Дейч, але не встигав він скінчити це запитання, як наглядач уже гукав:

— Хто стукає? Заборонено!.. Мовчіть! — із усієї сили починав тарабанити ключем у двері...

Перешкоджав перестукуватися і хтось із в'язнів, що сидів у нижньому коридорі — певно, під камерою Дейча, або Кібальчича...

Скоро лише хтось із них починав обережно викликати стуком сусіда, як невідомий знизу й собі починав стукати, при чому в перші рази це його стукання нагадувало якесь безладне биття в тарабан, а через кілька днів невідомий почав точно копіювати кожний удар своїх горішніх сусідів, очевидно зовсім не розуміючи в'яз-

ничної абетки, ба навіть не здогадуючись про її існування...

Поводження цього невідомого спершу було розсмішило і Дейча і Кібальчича, але пізніше почало дратувати.

Дейч чомусь певний був, що внизу сидить людина тупа, як пень, а може навіть і ненормальна... Малпування їхніх перестукувань з Кібальчичем щось уже занадто нагадувало кривляння божевільного, що повторює слово в слово розмову присутніх, зовсім не розуміючи її змісту.

Були й інші причини, що дратували й збільшували Дейчеву нервовість. Смотритель щось дуже довго не задовольняв вимоги видати книжки й письмове приладдя, а на Дейчеве прохання посадити його в одній камері з Бохановським і Стефановичем, тільки знизав плечима...

Очевидно було, що поки смотритель порозуміється в цій справі з жандармами, має ще пройти чимало часу...

За таких обставин неодержання листів від Стефановича було справжньою мукою.

Щоразу, буваючи в ретиралі, Дейч хвилюючись мацав рукою в знайомому місці під дошкою, і що більше минало днів, то все з більшою безнадією...

Він певний уже був, що Стефанович зовсім позбувся можливості передавати листи, що спроба його зв'язатися з волею теж скінчилася нещасливо, і що всі надії на листування з товаришами були тільки звичайною в'язничною мрією, що не мала реальних підстав.

Аж раптом одного ранку Дейч намацав у ретиралі під дошкою таку велику кулю хлібної м'якишки, що повинен був негайно ж, тут таки в ретиралі відліплювати хліб: інакше не зміг би непомітно пронести листа до своєї камери — лист

був щось, чи не на п'яти аркушах дрібно пописаного поштового паперу...

„Любий Євгенію! — писав Стефанович, — не знаю, як тобі, а мені живеться досить непогано. День мій заповнений від ранку до вечора. Читаю, пишу, роблю гімнастичні вправи. Взаємини з наглядачами задовільні, а смотритель, треба гадати, навіть побоюється мене трохи... Тільки старший наглядач Мильченко певно з'їв би мене живцем, якби міг... Але це дрібниці. Найголовніше те, що „голуб“ мій уже вилетів, наслідків треба чекати через кілька днів... Нижче подаю тобі першого листа в Чигиринській справі. Він мені не подобається, але перероблятиму вже краще після твоїх зауважень: так буде швидше. А поспішати з цим, я гадаю, нам дуже треба: жандарми кожного дня можуть закінчити слідство, а тоді — суд... вирок... А після нього — коли б не запізно вже було з'ясувати товаришам нашу лінію поведінки...

Шифрую лише окремі місця, щоб не марнувати часу ні тобі, ні мені. Май на увазі, що я навмисне редагую все так, щоб на випадок провалу не дати жандармам жодної зачіпки“.

Далі йшов частково зашифрований:

ЛИСТ № 1 У ЧИГИРИНСЬКІЙ СПРАВІ

„Мета цих листів — пояснення нашої спроби створити революційну організацію в народі, на Чигиринщині.

Як відомо, заколоти серед чигиринських селян виникли ще на початку 70-х років у наслідок вимог урядових люстраційних комісій зробити розверстку землі „по участках“, а не „по душах“, тобто по кількості їдців у родинах, як вимагали селяни...

Сваволя комісій під час нарізки дільниць, потурання їх глитаєм та відомому грабіжникові громадських земель — мировому посередникові Шушерину, фактична заборона переселення та цілковита підтримка урядовцями заможнішої частини села проти переважної більшості бідняків, — усе це примусило значну частину селян зовсім відмовитися від складених люстраційними комісіями актів про розподіл землі.

Серед селян поширилося переконання, що комісії підтримують панів і глитаїв всупереч царській волі, та що цар нібито бажає того самого, що й більшість народу — тобто розверстки „по душах“ а не „по дворах“.

Не маючи ніякої допомоги від губернатора, на якого спершу в селян теж була надія, ухвалено було відрядити ходаків безпосередньо до самого царя зі скаргою на сваволю панів та урядовців.

На чолі семи ходаків — від кожної волості по одному — став відомий Хома Прядко, легенди про якого далеко не відповідають дійсності, в чому нам довелося переконатися в тюрмі особисто.

Ходаків, крім Прядка, арештовано в дорозі й вислано на батьківщину етапом... Це ще більше переконало селян, що урядовці подають цареві брехливі відомості та вживають усіх заходів, щоб не дати цареві поговорити з селянами безпосередньо.

Переконані, що діяльність урядовців суперечить царевій волі, селяни в багатьох місцях почали відмовлятися від сплати земельних податків...

Одночасно поширилися чутки про якийсь перехоплений панами царевий маніфест, у якому

цар нібито наказував відібрати в поміщиків усі землі силою та поділити серед селян „по душах“.

З'явилися також місцеві екзальтовані фанатики, що прилюдно оповідали про „божествені видіння“, які нібито стверджували справедливість селянських вимог і надій на царя...

Цілком зрозуміло, що губернiальне начальство було дуже стурбоване, і сам губернатор у травні 1875 року приїхав на Чигиринщину на чолі карної експедиції...

Це була воістину шахибузукська розправа... В селах — Мордві, Погорільцях, Шабельниках губернатор особисто викликав кожного з непокiрних, запитував, чи погоджується той на участковий наділ і після відмови наказував солдатам шмагати нещасного різками...

Кількох „душовиків“ закатовано на смерть... Потім почали списувати й розпродувати селянське майно, нібито за недоплати податків...

По ближчих селах ніхто не схотів купувати грабованого — отже довелося чинити продаж якнайдалі від місця заколотів.

Шабельницьку волость зруйновано до краю... Близько сотні селян арештовано й кинуто до в'язниць...

Після цього ворожнеча між „душовиками“ та „актовиками“ — глитаями, що підписали акти люстраційних комісій — спалахнула ще з більшою силою.

„Актівки“ стежили за кожним кроком „душовиків“ і про кожне їхнє необережне слово повідомляли станового.

Пограбовані й розпорошені езекуцією „душовики“ проте не занепадали духом... Вони були глибоко переконані, що так, чи інакше, а цар таки довідається, які кривди чинять пани

й урядовці разом з „актовиками“ — глитаями.

Висловлювано навіть думку, що цар приїде особисто в покривджені волості — чинити суд і розправу. „Ми не панські — ми царські“, — казали не раз селяни, і жодними репресаліями не можна було примусити їх „поставити хреста“, — тобто підписатися на актах люстраційних комісій...

За таких обставин ми, як члени соціально революційної партії „Земля і Воля“ не могли не поставити своїм завданням внести в цей тупий селянський протест якомога більше революційного елементу, тобто викликати свідомість доконечної потреби активно-революційної діяльності і зміцнити надію не на чіюсь сторонню допомогу, а єдино на свої власні селянські сили...

Інакше кажучи, на значно вже підготовленому ґрунті ми замислили утворити революційну народну організацію, на прапорі якої були б накреслені народні бажання — „Земля і Воля“ — бажання, до яких нам покищо нічого додавати... Кінцевою метою таємного селянського товариства повинно було бути збройне повстання.

Досягнути цієї мети на нашу думку можливо було тільки пристосувавши свої заходи до селянського світогляду, не вносячи в нього нічого, що перевертало б догори ногами ті основи, з якими жився та до яких звик народ.

Інакше кажучи, треба було бути радикалом настільки, наскільки ним може бути селянин.

Крім того, треба було взяти до уваги всі місцеві особливості, насамперед непохитну надію селян на царя, їхні релігійні забобони тощо.

Виходячи з таких міркувань, ми й прийшли до висновку, що авторитарного прапора ніяк не відкинеш, і що треба провадити агітацію й організацію в народі во ім'я ідеалізованого народом царя...

Ми розуміли, в якому непевному становищі мусимо ми опинитися, роблячи народові будь-які заяви від імени царя. Проте ми були переконані, що це тільки тимчасово, що самим ходом подій віру в царя буде розвіяно...

Цілком зрозуміло, що ми, як соціалісти, не тільки не мали на меті підтримувати цю віру, а з самого початку і весь час намагалися переконати селян, що народ у боротьбі за землю і волю повинен покладатися лише на свої власні сили...

Звичайно, в нашій діяльності серед селянства на Чигиринщині було багато помилок. Ми не зробили й десятої частки того, що намірялися зробити, але ми переконані, що наш досвід і наша праця не загинуть безслідно, а втягнені нами до таємних дружин селяни — як тільки мине хвиля теперішніх насильств і арештів — знову візьмуться продовжувати революційну справу — треба гадати — вже не від імени царя...

Як і що ми зробили на Чигиринщині? Про це в тих обставинах, у яких нам доводиться писати, можна подати лише загальні, далеко не вичерпні відомості: про все, що не встановлено жандармським слідством, ми, звичайно, говоримо лише в загальних рисах...

Один з нас під виглядом селянина — „ходака“ познайомився з селянами — чигиринцями, висланими до Києва. Взяв від них листовне прохання до царя з викладом усіх селянських скарг на панів, глитаїв і урядовців. Пізніше, —

приблизно через півроку, — „ходак“ повернувся, розповів нібито бачився з самим царем і показав селянам царський маніфест, надрукований нами в нашій нелегальній друкарні... Це був великий аркуш білого бристольського папера з золотою печаткою: „Імператор Олександр II“... Зміст маніфеста ви знаєте: цар наказує „вірному своєму селянству“ підняти повстання, здобути землю і волю, знищивши своїх гнобителів-панів, урядовців і попів...

Крім маніфеста, ми надрукували ще також „Статут селянського товариства Таємна Дружина“. За статутом — на чолі певного району Таємних Дружин стоять уповноважені, з яких утворюється центр: правління. Обов'язки уповноваженого полягають у керівництві діяльністю дружин певної округи, передаванні їм субсидій, видаванні обов'язкових додатків до Статуту на підставі ухвал правління тощо. Кожний член Дружини дає присягу на вірність їй і може бути прийнятий до складу Дружини лише за порукою двох її членів. Дружинники повинні допомагати один одному, кожний повинен мати в себе списа й переховувати його до початку повстання. Місячний членський внесок п'ять копійок. Двадцять п'ять дружинників складають Староство і обирають зі свого складу старосту. Староста стежить за всіма справами свого староства, збирає грошові внески, приймає присягу від нових членів тощо. З двадцяти старостів складається Отаманство. Рада старостів обирає отамана. Це особа, що підтримує зв'язок з уповноваженим та виконує всі постанови правління.

Крім отамана, Рада старостів обирає також скарбника, що відає громадськими грошми.

Маніфест, видимо, цілком відповідав настроям і психології селянства: після недовгих вагань, вислані до Києва чигиринці погодилися з усіма нашими пропозиціями. На кількох таємних зборах у Києві було докладно обмірковано план діяльності, селяни погодилися дати начальству підписку на неависних ім актах, були відпущені на батьківщину й ретельно взялися до організації Таємних Дружин.

Дехто з селян запевняв нас, що наша справа матиме величезний успіх. І справді, незабаром кількість членів таємної організації досягла вже трьохсот чоловіка...

На жаль організатори поводитися дуже неконспіративно: якось весняної ночі зібрали вони в степу на могилі великі збори всіх членів дружин, і тут з великою урочистістю при світлі ліхтарів і смолоскипів прочитали Маніфест і Статут, присягнувши всією громадою боротися за землю і волю.

Якийсь селянин Лівуша настільки був схвилований і зворушений усім почутим і побаченим, що збожеволів, з'явився до попа й почав його лаяти та пояснювати йому царський маніфест, який нібито привіз Л. і „ввесь в орденах, з шаблокою в руках“ читав його селянам.

Піп, звичайно, негаймо ж повідомив начальство. Почалося слідство, але ніхто не ствердив слів божевільного, а під час трусів не знайдено було нічого забороненого.

Після цього організація знову почала швидко поширюватися. За півроку в ній було вже понад дві тисячі членів.

Ми кілька разів виїздили на Чигиринщину, влаштовували збори, давали інструкції... Наскільки старости та й уся Дружина ясно розу-

міли доконечність повстання, видно хоч би з того, що найважливіше питання, яке хвилювало селян, була заготівля списів та іншої зброї. З причин цілком зрозумілих ми не пояснюємо тут, наскільки успішно виконала Дружина це завдання...

Швидке поширення змови, влаштування зборів чи то для обговорення чергових питань, чи то для прийняття присяги нових членів, звичайно, не могли не звернути уваги тієї частини селян — „актовиків“, — що були в спілці з начальством. „Актовики“ влаштували систематичне шпигунство...

Щоб відбити у них від цього охоту, Дружина організувала нічні варти. Ватаги „душовиків“ ходили вночі по селу, ловлячи шпигунів. Нерідко доходило й до бійки. Ворожеча між „душовиками“ й „актовиками“ настільки загострилася, що, навіть, у церкві ворожі партії намагалися стояти окремо...

Про вступ частини „актовиків“ до складу Дружини „душовики“ навіть слухати не хотіли... З великими труднощами пощастило нам переконати Раду старостів, що чимала кількість „актовиків“ — це нещасні, обдурені, примушені в свій час підписати акти хитрощами або силою...

Найбільше вплинув той наш аргумент, що перетягнувши на наш бік частину „актовиків“, ми в багатьох селах та навіть і в волостях мали б за себе майже все чисто населення, а тим самим і можливість мати своє волостне начальство...“

На цьому лист Стефановича кінчався. Цілком очевидно було, що Стефанович має надію написати ще один, а може й два листи в тій самій

справі. Від змісту цих майбутніх листів в основному залежали й ті зауваження, що їх повинен був зробити Дейч... Але вже й зараз його чомусь прикро вразила надзвичайна схематичність і — як він подумав — „безбарвність“ Стефановичевого листа...

Сторонній людині лист не давав жодного уявлення ні про першу романтичну зустріч Стефановича з висланими до Києва селянами, ні про їхнього найупливішого діда — Лазаря Тененику — розумного, втямливого, щирого, самовідданого і водночас наївного й довірливого, як дитина...

Ні слова не було й про його дружину Ликеру — чи не найвидатнішу на всій Чигиринщині жінку-громадянку, яка розумілася на громадських справах далеко краще, ніж більшість чоловіків...

Ніби не існував ніколи також і сам отаман Олійник — тупувата, обмежена людина, що був обраний на отамана лише в наслідок своєї обізнаності з військовою справою — як колишній унтер-офіцер.

Не давав Стефанович також характеристики окремих актовиків, урядовців, поміщиків, підлесливого елейного, хитрого, найлютішого ворога селян — попа.

Нічого не було, та й не могло бути в листі також про головну дієву особу — про самого Стефановича — ходака Дмитра Найдю — винятково талановитого організатора й пропагандиста — завжди витриманого, винахідливого революціонера, що користувався і серед селян, і серед бунтарів-революціонерів величезним впливом.

Звичайно, Дейч розумів добре, що Стефанович у своєму листі зовсім не мав змоги й не повинен був зупинятися на окремих деталях, характери-

стиках тощо: завданням його було подати товарищам на волі тільки загальний звіт про Чигиринську справу, ба — може не стільки звіт, скільки пояснення й виправдання тих незвичайних, тих неприпустимих з точки зору соціалістичного методів, яких довелося вживати Стефановичеві з товаришами...

А проте — навіть розуміючи це основне завдання листів Стефановича, навіть поділяючи основні думки свого друга, Дейч ніяк не міг позбутися неясного, але тривкого почуття незадоволення...

Можливо навіть, що в глибині підсвідомого він уже відчував, що не менш важливим, ніж те завдання, яке ставив собі Стефанович, було б завдання всебічної критики всієї народницької теорії, що з фатальною необхідністю привела бунтарів до такого як-не-як антиреволюційного, антисоціалістичного кроку, як змова на Чигиринщині...

9

Другого листа від Стефановича довелося чекати теж дуже довго.

Але на цей раз Дейчеві було значно легше: смотритель, нарешті, дозволив виписувати книги з в'язничної бібліотеки. Дано також перо, олівець і чорнила та пронумерований і скріплений тюремною печаткою зшиток з власноручним підписом смотрителя.

Каталог в'язничної бібліотеки справив на Дейча гнітюче вражіння: крім евангелія, біблії, житій святих отців та всілякого попівського мотлоху було буквально тільки півтора-два десятки книжок, що могли до певної міри зацікавити...

Для першого разу Дейч виписав Пушкіна і з ніколи ще досі невідомою йому насолодою й захватом заглибився в читання.

Читав запоем — з ранку до вечора. По кілька разів перечитував окремі місця, уявляв себе Пушкінськими героями і нібито сам дійсно жив їхнім життям...

Могутні геніальні поетичні образи з необорною силою вставали в його уяві, переможними хвилями руйнували мури остогидлої камери, виносили на безмежні простори моря, в дике привілля степів, у густі непроглядні пуші Північної Росії, на широкі лани України й туди, де

„Не стая воронов слеталась
На груди тлеющих костей, —
За Волгой, ночью, вокруг огней
Удалых шайка собиралась...“

І ніби не було вже ув'язненого в камері № 4 „державного злочинця Лейби Дейча“, ніби не підглядував щохвилини в „вічко“ коридорний наглядач, ніби не виблискували зловісно багнети на в'язничній вартівлі, не брязчали у внутрішньому дворі кайлани, не перегукувалися по ночах вартові одноманітним, настирливим, остогидлим, тупим і жорстоким — „Слу-ухай!“, „Слу-ухай...“.

І тільки під час перевірки, прогулянки або обіду мимоволі доводилося повертатися з чудодійного світу поетичних образів до сірої одноманітної реальності в'язничних буднів.

І тоді ще гостріше відчував Дейч гнітючий тягар неволі, ще неможливішим здавалося йому визволення, ще темнішим і безпросвітнішим уявлялось майбутнє...

— Як вирватись?.. Як звідси вирватись? — гарячково запитував себе в такі хвилини Дейч.

З блискавичною швидкістю пролітали в його уяві зовнішні високі мури в'язниці, важкі замки на дверях камери, в'язничні коридори, ворота, нарешті — смотритель, вартові, наглядачі, — вся система і всі обставини ув'язнення, випробувані сотнями літ, перевірені тисячі разів, розраховані до найменших дрібниць так, щоб облутати ув'язненого безліччю видимих і непомітних пут, ланцюгів — задушити в нього в самому зародку навіть думку про можливість утечі...

— Це ж просто розпач! — інколи міркував Дейч, — просто розпач... Ні єдиної тобі зачіпки, ні єдиної скількинебудь реальної комбінації щодо втечі...

Але тут таки нібито чийсь інший голос підказував йому впевнено, таємниче:

— А хіба „голуб“ не зачіпка?.. Хіба не пише тобі Стефанович: „Голуб мій вилетів“?..

— Коли „голуб“ — наглядач, коли він „вилетів“, тобто взявся віднести листа товаришам на волю, то хіба ж це не зачіпка?..

— Це так. Це все так! — відповідав сам собі Дейч, — допомога з волі — це неабияк... Але й на волі навряд чи щось зроблять, коли ми, ув'язнені, не запропонуємо з свого боку якоюсь реального плану втечі... А що ми їм можемо запропонувати?..

І знов, і знов починав він свої міркування, вигадуючи найфантастичніші плани, критикуючи й руйнуючи їх з якоюсь незрозумілою йому самому зловтіхою.

Знервований, стомлений до краю, лягав на ліжкові й тупо, нерухомо цілими годинами дивився в стелю...

Але таких годин дедалі ставало менше: читання, гулянка — хоч і півгодинна — перестуку-

вання, а інколи й перегукування з сусідом Кібальчицем сяк-так скрашували життя, і цілий тиждень до нового листа від Стефановича минув Дейчеві значно швидше, ніж раніше, бувало, минали якісь день-два...

Новий лист був майже такого самого розміру, як і перший.

Хвилюючись, Дейч щось чи не з півгодини не міг розібрати перших шифрованих рядків.

А хвилюватися, справді, було чого: лист починався не зовсім звичайно:

„Вітають тебе Віра й Маша“.

— Засуліч і Коленкіна!.. вітають! — виходить, що „голуб“ літав не марно: Стефанович одержав листа з волі! І потім... Віра й Маша... Визначає це, що вони повернулися з Петербургу?.. Чи може тільки переказали привіт через когось?.. Тоді, виходить, приїхав до Києва хтось інший?.. Так, чи так — а вітають... Що ж далі?.. Далі!..

Далі було таке:

„Повідомляють, що гроші, можливо, будуть. Тоді приїде Валер'ян. Покищо нашу справу доручено Дебогору. Він повідомляє — голуб літає спритно. Якщо справді будуть гроші — я намислив одну комбінацію. Вимагай, щоб нас посадили вдвох. Дебогор повідомляє — слідство наше закінчено. Треба послішати“.

Після цих слів — уже не шифром — починався:

ЛИСТ № 2 У ЧИГИРИНСЬКІЙ СПРАВІ

Відчуваючи, що в голові закрутилося, що далі читати немає сил, Дейч сховав листи за пазуху й ліг на койку, заплющивши очі, щоб заспокоїтись.

— „Вітають тебе Віра й Маша. Повідомляють, що гроші, можливо, будуть“... Звідки у них можуть бути гроші?.. Навіть досить численні революційні гуртки в Петербурзі, очевидно, неспроможні дати скільки небудь значної суми, навіть на всю Чигиринську справу вони ледве-ледве спроможли виділити тисячу карбованців... І Засуліч, і Коленкіна — так само, як і всі київські бунтарі ніколи не мали майже ніяких заробітків і завжди жили наголодь...

Але, звичайно, найголовніше не в тому, звідки вони сподіваються роздобути гроші... Найголовніше — те, що вони „вітають“ — тобто не тільки не забули, а навіть вживають усіх заходів, щоб якось допомогти!..

Хоч Дейч був ув'язнений усього лише якихось два місяці, а проте вже не раз спадало йому на думку, що всі товариші на волі про нього поволі забувають.

Звичайно, такі невеселі думки опановували його лише в найтяжчі хвилини, коли гнітючі умови окремішного ув'язнення найбільше давалися взнаки.

Але навіть і в кращі хвилини, міркуючи про своє становище зовсім спокійно, Дейч мимоволі мусив приходити до висновку, що арешт і в'язниця силою речей повинні віддалювати ув'язненого революціонера від товаришів на волі...

Який би не був міцний попередній зв'язок, як би не любили ув'язненого товариші, а потреби щоденної небезпечної революційної боротьби завжди гостріші, завжди актуальніші, ніж природне почуття жалю до ув'язненого, ніж бажання йому допомогти... Та й не були б товариші на волі справжніми революціонерами, якби було інакше!.. Сили революціонера в нерівній боротьбі з самодержавством дуже обмежені. Він завжди

мусить вибирати, куди, на що найдоцільніше скерувати свою енергію. І, звичайно, він скеровує її насамперед на пропаганду, на агітацію, на організацію, на самозахист нарешті, — а потім уже на допомогу ув'язненим товаришам... Інакше й бути не може. Інакше буває тільки тоді, коли ув'язнений — видатна сила в революційних колах, яку за сприятливих умов з порівняно незначною витратою часу й енергії можна або підтримати, або й зовсім звільнити з ув'язнення.

Так міркував Дейч, і йому здавалося, що такі висновки цілком логічні.

Проте, звичайно, від цих міркувань йому не ставало легше. І проти логіки, проти холодного розуму завжди щось протестувало йому в глибині підсвідомого.

Це було глибоке, тривке, непохитне, хоч і напівсвідоме, переконання, що стосунки між революціонерами не повинні й не можуть базуватися виключно на холодному розрахунку...

Найтісніше братерське приятелювання зв'язувало Дейча з Стефановичем. Менше зв'язаний був він з Валер'яном Осинським, а проте любив його, мов рідного брата. Так само й до Віри Засуліч і Маші Коленкіної ставився він по братерськи й завжди у в'язниці згадував про них з любов'ю.

І йому було боляче нічого про них не знати, розуміти, що силою речей вони мусять відриватися від нього все більше й більше — аж поки спогади їхні про нього не почнуть обмежуватися хвилиним жалем нехай гострим, нехай глибоким, а проте хвилиним, як жаль за давно померлими...

У суворих умовах ув'язнення, добре розуміючи, що в недалекому майбутньому його чекає шибениця або в найкращому випадку каторга, Дейч не-

рідко почував себе таким „давно померлим“ — живцем похованим.

І ось тепер... „Вітають тебе Віра й Маша...“ Віру він знав краще, ніж Машу. Знав, що її притягувано до суду ще в гучній нечаївській справі, потім вислано... Знав, що вже вісім років, як вона стала на шлях революційної діяльності, що приєднавшись до гуртка київських бунтарів, вона щось чи не рік жила під чужим прізвиськом на селі, уважно вивчаючи обставини й готуючись до майбутнього, як гадали бунтарі — вже зовсім недалекого селянського повстання...

Соромлива, скромна, нахильна недооцінювати свої сили, як і Маша Коленкіна, Віра проте завжди заявляла рішучий протест проти „революційної“ балаканини, проти вичікування й фантастичних планів декого з бунтарів...

І вона, і Маша чи не найбільше від усіх киян-революціонерів відчували відсутність справжнього, реального плану діяльності серед селян.

І Віра й Маша — якби були довідалися про Чигиринську змову — без жодного сумніву категорично б запротестували проти тих методів діяльності, до яких намислили вдатися Дейч, Стефанович і Бохановський...

Саме тому і Віру, і Машу не було про це поінформовано, саме тому і Стефанович, і Дейч з радістю ухопилися за перший-ліпший привід намовити Віру й Машу переїхати до Петербургу...

Як важко було їм, як не хотіли вони залишати улюблений Київ! — пригадував Дейч, — якими чужими, пригніченими почували вони себе перший час у Петербурзі!.. Як довго відсиджувалися вони в своїй непритульній темній кімнатці, ні за що не погоджуючись зазнайомитися ближче с „троглодитами“, яких вони разом з переваж-

ною більшістю київських бунтарів уважали за сухих формалістів, що напускають на себе вигляд поважних конспіраторів...

— Не підемо до них та й край! — казала, нервуючись, Віра, — в їхній присутності страшно й рота роззявити: сидітимемо, як дури!..

Але знайшовся таки „троглодит“ — Валер'ян Осинський, що їх розворушив... Веселий, жвавий, дотепний і щирий — він почав заходити до них ледве не щодня, цілими годинами розповідав їм про всілякі надзвичайні й незвичайні випадки, що чомусь завжди траплялися або з ним, або з його товаришами, і мимоволі втягував мовчазливих жінок у розмову, примушував реготати, заперечувати, критикувати...

— Ого! — сказав він якось тоді Дейчеві, — я ними просто захоплений!.. Це ж не жінки, а щось надзвичайне... Який розум!.. Яка своєрідність, оригінальність!.. Та з ними ж можна... Я просто не знаю що!..

— Ти завжди перебільшуєш, Валер'яне!..

— Це так. Але в даному разі... Ось побачиш: кожна з них здатна зайняти ледве чи не найвидатніше місце серед усіх наших революціонерів...

І Дейч мусів тоді признатися, що в словах Осинського — багато правди.

Йому радісно було тоді відчувати, що Віра й Маша зв'язані з ним чи не найтісніше, ніж з ким іншим...

З усіх жінок, про яких він пригадував і про яких він мріяв у в'язниці, найбільше тужно було йому за Вірою й Машою.

І ось тепер вони найперші вітають його — живцем похованого, замуrowаного в кам'яному мішку!

Дейч підхопився з твердого ліжка й почав ходити по камері:

Вітають і клопочуться про допомогу... Привіт і подяка вам, рідні, далекі!.. Нехай — безпідставні мрії про втечу, нехай — ніколи не бути вже мені на волі, — в каторзі, на ешафоті, в найтяжчі, найтемніші хвилини соняшним променем світлтиме мені, сестри, ваш дружній привіт, ваші турботи за нас полонених, живцем похованих!..

— А чи варті ж ми їхньої пам'яті, їхніх турбот? — снувалися далі думки.

— Варті, чи ні — ясно одно: треба, щоб вони якнайдокладніше знали про нашу справу й використали її досвід для дальшої діяльності... Тисячу разів має слухність Яків, надаючи такого великого значіння „листам у Чигиринській справі“...

Дейч витяг зза пазухи аркуші і вживши всіх запобіжних заходів, щоб не помітив наглядач, — заглибився у читання.

„Дальший хід історії Таємного товариства, — писав Стефанович у листі № 2, — простежити крок за кроком надзвичайно важко.

Дружина швидко зростала, особливо після ухвали приймати до її складу тих „актовиків“, що примушені були підписати акти нагаями.

Спочатку життя товариства зосереджувалося переважно в Шабельницькій волості, але незабаром утворилися нові центри, що жили більш менш незалежно, не питаючи кожного разу в шабельничан, як їм поводитися в тому чи іншому випадку.

Даремно ми вимагали припинити масовий прийом нових членів та уважніше поставитися до внутрішніх справ товариства...

Вже в травні місяці поширилася по всій окрузі чутка, що всі, хто бажає визволитись спід панської кормиги, повинні записуватись в якесь там товариство, що ним керують шабельничани. До Шабельників почали з'являтися делегати з інших волостей з проханням з'ясувати справу та прийняти до складу дружини. Адамівська волость, наприклад, відрядила до Шабельників кількох найповажніших селян, що вступили до складу таємного товариства, одержали друкований статут і за кілька днів записали до складу дружини щось аж дві сотні адамівчан...

Така неконспіративність, звичайно, дала свої наслідки: у Крилові, на базарі, поліція арештувала двох адамівчан, що на них несвідомо селяни „показували“, як на „дружинників“... У арештованих знайдено список членів „дружини“ по їхній волості та список селян, що мають рушниці... начальство ніби повірило, що це списки осіб, які бажають підписатися під якимось проханням до губернатора... Проте, пізніше виявилось, що це не так...

Арештованих не звільнено. Побітова влада все більше й більше переконувалася, що серед селян щось негаразд. Нагляд — особливо за Шабельницькою волостю — було підсилено. Гли-таї, нацьковувані ісправником, подвоїли свою пильність щодо „душовиків“. Л., що давно вже мусив був перейти на нелегальний стан і тепер потайки з'явився до своєї родини вночі, — був арештований... Але хоч як тяжко довелося старому Л. у в'язниці — жодного викору жандарми від нього не почувли.

Шабельницький волосний старшина був щасливіший від жандармів: йому пощастило напо-

йти одного з дружинників і довідатися від нього, що селяни комусь присягаються...

Справа дійшла до губернатора, а звідти, звичайно, до жандармського управління, і спеціальна комісія з генералом Павловим на чолі помчала до Чигирини.

Щось чи не два тижні ганяли шпигуни з села до села. Зроблено було силу трусів, але без наслідків...

За ці два тижні „дружинники“ припинили свою агітацію і під час „навали неприятеля“ негайно ж повідомляли сусідні села про небезпеку.

У одного „дружинника“, що відряджений був повідомити шабельничан про нічний напад на село Мордву, дорогою пав кінь, і він бігом, напружуючи останні сили, дістався таки до хати отамана й повідомив про небезпеку... Навіть діти заразилися загальним настроєм і, побачивши на шляху юрбу прочан, наввипередки бігли в село з вигуками: „москалі“... „москалі“...

В наслідок таких запобіжних заходів двохтижневі зусилля жандармської комісії тільки переконали губернатора, що повітова поліція „переусердствовала“ і зробила з мухи слона.

Жандарми повернулися до Києва ні з чим: ніде ніяких паперів не знайдено, ні один з арештованих не сказав нічого такого, що могло б пошкодити Таємному товариству.

Товариство відхнуло вільніше, але не надовго...

На цей раз небезпека почала загрожувати в зв'язку з розлаванням грошевої допомоги найбільшим дружинникам.

Ми, нібиго, позичили тисячу карбованців у Таємної великоруської дружини і почали

видавати їх старостам частками по сто — двісті карбованців. Старости розподіляли їх серед найнужденніших родин, що голодували... Шабельничани вже давно вславилися по всій окрузі своєю бідністю. До цього часу жебрачили вони по околицьких селах і так-сяк перебивалися. Аж раптом старцювання їхне припинилося, і на базарах у Чигирині, у Худяках, у Медведівці баби почали купувати хліб на готівку.

Звичайно, почалися чутки, запитання — звідки вони добували гроші тощо.

Все це притягувало увагу поліції... З другого боку, давно небачені на Чигиринщині срібні карбованці мали не абияке значення в розвитку ворожнечі серед жінок. Одного разу серед них пролунала чутка, що Рада старостів бере собі більшу частину громадських грошей, а біднякам видає тільки дрібниці. Цілий натовп жінок оточив хату отамана, вимагаючи звіту й повернення нібито вкрадених грошей. З великими труднощами пощастило їх заспокоїти...

Роля жінок в історії Таємного товариства була взагалі дуже значна. Хоч юридично вони й не входили до складу дружини, але фактично знали все, що в ній діялося. Нам не рідко доводилося чути скарги на балакучість жінок, а дехто з селян, навіть, ще й досі переконаний „що баби запагубили всю справу“... Особливо попи довідувалися від них немало на сповіді... Шабельницький піп з цією метою пускав у хід горілку й навіть залицання до молодичь...

Треба, проте, не забувати, що серед жінок були й такі, що користувалися повним довір'ям членів Таємного товариства і багато в чому йому допомагали.

... Не останньою з причин, які сприяли широкому розголосові справ Таємного товариства, було пияцтво.

Довелося навіть зробити до статуту додаток, що обмежував пиття горілки. Рада старостів заходила навіть позачиняти всі шинки, крім одного на волость. Але й це — так само, як і більшість корисних селянству заходів, не пощастило довести до кінця: на перешкоді стала внутрішня боротьба в Таємному товаристві.

Ми вже згадували, що отаман Олійник, який на допитах лизав чоботи жандармам і зрадницьки виказував на всіх, кого знав і кого не знав — людина дуже обмежена, але хитра, користолюбна, честолюбна. Він експлуатував не лише свою, шабельницьку, а й сусідні дружини. Користаючись з безпорадності Ради в справі канцелярської механіки, він виставляв у своїх відчитих дуже великі суми на видатки в цій справі. На папір та свічки, наприклад, виходило в нього нібито шість карбованців на місяць. Коли ми одного разу висловили були йому свій сумнів щодо можливості таких великих видатків, він почав запевняти, що для цілковитої безпеки доводиться робити записи в день у темному склепі — при свічці, а за папером нібито треба їздити спеціально до Чигирина, за двадцять верст...

Знайшов отаман і ще кілька джерел для збільшення своїх прибутків: з кожного нового члена дружини вимагав певного внеску на свою користь. Одержуючи за постановою Ради по п'ятнадцять карбованців, не задовольнявся цією платнею і кожного разу вимагав грошей від сусідніх дружин, що зверталися до нього за порадами...

Отаманова обмеженість яскраво виявилася, наприклад, у таких фактах: спостерігаючи, що нічні дозори, які звичайно склалися з парубків, — нерідко вчиняють на селі бешкети, збільшуючи цим підозрілість поліції, ми порадили отаманові не дозволяти молоді бешкетувати... Олійник після цього до речі й не до речі вимагав дотримувати тиші й порядку... Коли, наприклад, Адамівська дружина, роздратована арештом своїх трьох членів у Крилові, ухвалила йти до Чигирини й визволити їх з тюрми, — Олійник зупинив її, і, зрозуміло, викликав проти себе незадоволення...

Підіслані від ісправника шпигуни пролазили всюди, і декого з них дружинники ухвалили покарати на смерть, але й тут перешкодив отаман, нібито во ім'я тиші й спокою, потрібного до початку повстання...

Цілком очевидно, що незадоволення з отамана швидко зростало, і тримався він лише тільки через те, що був письменний та, як дехто гадав, знався на військовій справі...

Нарешті, всім стало очевидно, що треба обрати на отамана когось іншого.

Ми дали свою згоду й гадали, що справа поверне на краще...

На жаль несприятливий збіг обставин незабаром поставив під удар усе Таємне товариство і за дуже короткий час організацію повстання на Чигиринщині було погромлено...

Повертаючися додому в Адамівку з Києва після побачення з нами, — селянин Приходько зупинився спочити в корчмі і зустрів тут знайомого куркуля, колишнього солдата Конограя. Випили по чарці, побалакали. Конограй підніс ще раз і ще. Ласий до горілки Приходько

розчулився, розперезався: „А чому б, каже, не притягнути до нашої справи такої щирої людини, як Конограй?..“ Та й розповів йому про Таємне товариство, та ще й статута друкованого дав...

А Конограй, не гаючи часу, подався до ісправника. Другого дня Приходька й багатьох інших заарештовано. Почалися допити, залякування, биття, викази... Довідалися й про квартиру Малавського в Києві, де в селян було останнє побачення з нами, арештували ні в чому неповинного Малавського, а потім і нас...

Майже всі повітові в'язниці Київщини переповнено в'язнями...

Як поводитимуться селяни на допитах, вам певно відомо... Затуркані, темні, як-не-як обдурені нами, — вони майже всі остаточно розгубилися... А проте є й такі, що не вважають нас за шахраїв, розуміють, що тільки так і можна було робити, як робили ми.

Одному з нас щасливий випадок допоміг на хвилину зустрітися в тюрмі з селянином, що був арештований значно пізніше, ніж ми.

Він розповів, що на волі покищо все пришишло, причаїлося, але, мовляв, смолу, хоч і застиглу, запалити не важко...“

11

Листування Стефановича з Дейчем відбувалося досить регулярно.

Далеко важче певно було листуватися Стефановичеві з волею, бо протягом трьох наступних тижнів він надіслав Дейчеві лише коротеньку цидулку з волі від Дебогорія, який повідомляв, що гроші в Петербурзі здобуто, і що до Києва має приїхати Валер'ян Осинський.

Дейч розумів, що „голуб“ не може „літати“ так швидко, як цього б хотілося, а проте все з більшою нетерплячкою чекав новин з волі.

В'язничне життя тим часом текло так само одноманітно й повільно, як і в перші дні ув'язнення.

Тільки режим після інциденту з смотрителем у карцері значно послабшав. Рівно о сьомій годині ранку дзвонив над ворітьми надтріснутий в'язничний дзвін, і на коридорах розлягалось пронизливе тюрчання ключників.

— Пав-верка їдуть! — кричав десь унизу верескливий, ніби переляканий голос, і Дейч, прокидаючись, чув неясний гомін, глухий далекий брязкіт кайданів, відгуки голосів, рипіння й хряскання відчинюваних і зачинюваних дверей — нібито стогін якоїсь тільки що розбудженої тяжко хворої істоти...

Трохи згодом грюкали на нижньому коридорі зовнішні двері, брязчали на сходах шаблі й остроги, гупали чоботи, хтось нервово перебирав ключі, потім на мить завмирав і раптом починав рапортувати голосним, хоч нечітким дерев'яним голосом:

— В-ваше високоблагородіє, на другому коридорі камер стільки то арештантів, стільки то — бу-бу-бу, бу-бу-бу-бу...

Дейч ніяк не міг уловити вухом — скільки саме камер і скільки ув'язнених. Здавалося навіть, що ключник так таки й не встигав закінчити рапорта, бо бас помічника або старечий надтріснутий тенор самого смотрителя раптом перебивав:

— Здо-рово!..

— Здравія ж-желаю ваше високоблагородіє! — відповідав ключник.

Після цього чулося ретельне шаркання ключникових чобіт, брязчання ключів, гуркіт засуву й

характерний звук відчинюваних дверей першої по черзі камери.

Першого ж дня ув'язнення смотритель пояснив був Дейчеві, що він повинен під час перевірки вставати й відповідати на привітання адміністрації стоячи.

Дейч з самого початку ухвалив не виконувати цієї вимоги й зустрічати перевірку сидячи на ліжкові.

Пізніше йому обридло й це, і перевірка не раз заставляла його в ліжкові, неодягненого.

Смотритель спробував був зробити з цього приводу зауваження. Дейч промовчав і другого таки дня, коли зайшла „перевірка“ навіть не повернувся в ліжкові.

Дедалі він навіть при звичаївся не прокидатися під час перевірки і з великим задоволенням констатував, що адміністрація, очевидно, махнула на це рукою.

Після перевірки приносили кип'яток і хліб, і коли наглядч, відчинивши прозурку, подавав їх Дейчеві, той майже завжди помічав коло наглядча арештанта з карних у сірому бушлаті й подібній до блина сірій шапці з такого самого сукна, як і бушлат.

Арештант цей, молодий зизокий, жвавий — очевидно, засуджений на короткий термін ув'язнення, приносив на коридор політичних і хліб, і обід, і вечерю з в'язничної кухні.

Незабаром після роздачі хліба наглядч починав випускати ув'язнених по черзі до „ретираду“.

Тривало це дуже довго, треба гадати годин зо дві, так що Дейчеві, який сидів у камері № 4, доходила черга щось через годину після перевірки.

Наглядч відмикав камеру й буркнувши: „На оправку“, — пропускав повз себе Дейча, йшов за

ним назирцем до вмивальної, де й залишався весь час, поки Дейч задовольняв природні потреби в сусіднім приміщенні, а потім починав митися, намагаючись протягнути час якнайдовше.

Тільки в тих випадках, коли в ретирадї на умовленому місці під дошкою був лист від Стефановича, Дейч, заховавши його за пазуху, мився значно скоріше, ніж звичайно. Обід приносили рівно о дванадцятій.

Наглядач одмикав двері камери, і карний арештант, той самий, що заглядав крізь прозурку ранком, вносив до камери Дейча дві великих дерев'яних миски — одну з борщем чи з юшкою, а другу — неодмінно з гречаною кашею.

Страву майже завжди було погано зготовлено, але потроху Дейч почав до неї звикати й рідко коли залишав щось недоїденим, особливо до того часу поки адміністрація не дозволяла йому „виписувати“ на відібрані під час арешту гроші цукор, білий хліб, а інколи й ковбасу й оселедці. На жаль арештовано було Дейча всього лише з шістьома карбованцями в кишені і тепер доводилося дотримувати найсуворішої економії.

Інколи хотілося йому виписати чогось солодкого — груш або яблук тощо, але він уперто боровся з спокусою, знаючи, що коли з волі й передадуть трохи грошей, то це будуть майже напевно кошти якогось революційного гуртка, а витратити громадські гроші на свої власні потреби йому завжди було неприємно.

Отож, поласувавши гірким в'язничним борщем та не завжди довареною кашею, Дейч тільки під вечір починав відчувати голод і завжди з насолодою пив вечірній чай, який приносили за годину до перевірки, — тобто о п'ятій годині вечора.

На прогулянку ніколи не водили в одинаковий час: сьогодні до обід, завтра після обід, а по-завтра — знов як доведеться. Якби не прогулянка, не можливість читати книжки з тюремної бібліотеки та особливо, — якби не листування зі Стефановичем, — здавалося Дейчеві, він би тяжко захворів від цієї одноманітності завжди подібних один до одного в'язничних днів.

Листи Стефановича підтримували бадьорість, надію на визволення, давали багато радості, але одночасно й мучили: не давала спокою думка: „А що, як зв'язок перерветься?.. Що, як викриють той спосіб, яким Стефанович пересилає листи й одержує на них відповіді?..“

І потім — яким чином, через кого передає листи Стефанович?

Коли з жіночого коридора, над яким сидить Стефанович, приносить листи наглядач, то чому він не кидає їх Дейчеві просто в прозурку?.. Коли ж „листоноша“ — той зизоокій карний арештант, що приносить кип'яток, хліб і обід, — то чому він не спробує класти листи наприклад просто під кашу?.. І потім — яку роль відіграє в цій справі Кібальчич, що при першій можливості розповів Дейчеві, де шукати листів, і де залишати їх для передачі Стефановичу?..

Як не ламав собі голову Дейч над цими питаннями, — він розв'язав їх лише тоді, коли одного разу знайшов довгождану хлібну кульку з листом в середині просто в борщі.

Стефанович писав на цей раз лише кілька слів:

„Старим способом довго і незручно. Не доїдай борщу. Зизоокій наш.“

Останні п'ять слів було зашифровано.

Тепер уже не залишалося сумніву, що за листоношу був зизокий карний арештант, який приносив страву.

Другого ж дня Дейч не доїв більшої частини борщу й кинув на дно миски маленьку кульку з запитанням:

„Де голуб? Тривожуся“.

Через два дні Стефанович тим самим способом дав відповідь:

„Голуб літає справно, терпи, все гаразд“.

Потім щось дуже довго „пошта“ не приносила жодної звістки.

За цей час Дейч пережив велику несподіванку, у нього в камері, під час прогулянки, було зроблено трус...

Він ретельно й систематично нищив усікі сліди свого листування, а великі листи Стефановича в Чигиринській справі вже давно відіслав йому зі своїми зауваженнями.

Трус таким чином не міг дати тюремникам нічого цікавого... Проте, повернувшись з прогулянки й побачивши, що камеру обшукано, Дейч роздратовано грюкнув у двері.

Черговий відчинив прозурку. Це був той самий наглядач, якого Дейч у свій час виштовхав був з камери за те, що він несвоєчасно приходив за лампочкою.

— Хто це дав розпорядження тут обшукувати? — сердито запитав Дейч.

— Такий порядок, — стиха відповів наглядач, і Дейча приємно вразило, що це вже не стереотипне речення: „Розмовляти з ув'язненим заборонено“, а звичайна собі людська відповідь.

— Ідйотські порядки! — сказав Дейч і повернувся, гадаючи, що наглядач зараз зачинить прозурку.

— Воно дійствітельно, господін Дейч, але ж... порядок...

Це вже була цілковита несподіванка: тюремник жалюгідна тупа істота, що за десять — п'ятнадцять карбованців, як пес, стереже в'язнів та й сам посуті ув'язнений, бо ледве чи не ціле своє життя майже так само, як арештанти, не виходить з в'язниці, тюремник, що тільки й знає замикати та відмикати камери, підслухувати, стежити за в'язнями, — жалюгідний тюремник раптом почина розмовляти по людському!..

Дейч мусив собі признатися, що дуже мало знає людей.

І справді — тільки малим життєвим досвідом, тільки молодим юнацьким запалом і нетерпимістю можна було пояснити Дейчеве ставлення до всіх тюремників, як до заклятих ворогів, з якими не може бути ніяких розмов, окрім лайки, суперечок, протестів...

— Чи не розумніше, чи не доцільніше поведився з ними Стефанович і чи не тому саме має він тепер — „голуба“ — без сумніву такого ж самого наглядача, як і цей?..

Всі ці думки вихором промайнули Дейчеві в голові, і він уже іншим, лагіднішим тоном промовив:

— Ніяк не звикну до ваших порядків...

Слово по слові — зав'язалась тиха розмова. Виявилось, що наглядач знає, в якій справі арештовано Дейча з товаришами, але не вірить, ніби вони хотіли добра народові, і глибоко переконалий, що мета їхня була якась шахрайська...

Проте він не тільки не засуджував цього, як здавалося йому, шахрайства, а навпаки — ставився до Дейча з великою повагою:

„Мужики, мовляв, йолопи, дурні: з них тільки безрукий не дере шкури, — то чого ж тоді доб-

рим людям ловити гав?... Не ви, господін Дейч, то хтось інший заробив би на мужиках — воно звісно. А грошики — самі знаєте, річ не погана "..."

Як не переконував наглядача Дейч, що революціонери не шахраї, що вони закликають народ повстати за землю й волю, тощо, — наглядач твердо стояв на своєму:

— Грошики — річ не погана, хто з панів, з образованих — той уже знає, як і на чому їх заробити... А ми, мовляв, мугирі — так нам і треба.

Неприхована заздрість до „шахраїв“, типу Дейча з товаришами, неприховане користолюбство чулися в кожному реченні цієї тупої, несвідомої людини.

12

Розмова з наглядачем надовго залишила неприємний осад.

— То виходить — для багатьох, дуже багатьох — таких несвідомих, як цей в'язничник — ми тільки звичайні шахраї!.. — гірко роздумував Дейч. — Спробуй но переконати цього бовдура, що це не так!..

— А з другого боку — може й переконувати його не варто?... — снувалися далі думки, — хай собі гадає, що ми шахраї... Якби тільки поведився ввічливо... Та щоб розмовляти не відмовлявся. Бо хоч він і дурний, як пень, а проте — може таки щось і цікавого скаже... Та й взагалі сидітиметься не так нудно. Їм — наглядачам певно чи не нудніше, ніж нам, ув'язненим: легко сказати — годин чи не по дванадцять на добу сидять у цих брудних, смердючих, вогких коридорах!..

Наглядачеві справді було, видимо дуже нудно.

Особливо після вечірньої перевірки, коли вже не треба було відмикати й замикати камер, водити ув'язнених до коридора тощо,

Протягом кількох вечорів Дейч прислухався якнайважливіше до всього, що робилося на коридорі. Чув тільки півсонне кахикання, протяжливе позіхання й непевні кроки людини, що вмирає з нудьги.

— Ану, постукаємо! — ухвалив Дейч одного вечора, коли осінній дощ шумів за вікном надто настирливо. — Постукаємо, чи ні?..

Усе ще вагаючись, підійшов до дверей і злегка вдарив пальцем у квадратову прозурку.

Наглядач наблизився, заглянув у „вічко“. Нерішуче відсунув засувку й вагаючись відчинив прозурку:

— Чого ви стукаєте?..

— Чи не можна б у вас попросити води? Я забувся набрати під час оправки...

— Треба не забуватися! — промурмотів наглядач, але кухлика таки взяв і води приніс.

— Дякую! — сказав Дейч, удаючи, що дуже хотів пити, — дуже дякую... Нема нічого смачнішого, як свіжа водичка!..

— Воно дієвительно! — промурмотів наглядач.

Дейч зауважив ще щось, і поволі зав'язалась розмова: наглядачеві таки справді було нудно до смерті. Дейч удавав, що йому дуже цікаво, де народився наглядач, де служив раніше, як найнявся сюди до Лук'янівки тощо.

Про тюрму, про в'язничні порядки — хоч і дуже кортіло — Дейч ухвалив не розпитувати.

— Головне — щоб і тині підозри в нього не було: коли вже почав розмовляти — не витримає...

І справді: наглядач не витримав і протягом кількох вечорів розповів Дейчеві багато цікавого.

Народився він десь на Білоцерківщині, там таки й служив у якоїсь поміщиці за прикажчика після повернення з військової служби... Платня в поміщиці була добра — двадцять карбованців на мі-

Сяць, та на жаль продала поміщика маєток власникові сусідньої цукроварні, і довелося Пономаренкові—таке було прізвисько наглядача—податися з Білоцерківщини до Києва... Тут добрі люди порадили звернутися до старшого наглядача Мильченка, і той—дай бог йому здоров'я—влаштував за п'ять карбованців, за сулію горілки та за фунт чаю—сюди, до Лук'янівки—спершу за сто-роща в стайні, а потім і за наглядача з платнею дванадцять карбованців, на місяць... Ось уже три роки, як Пономаренко наглядач, „ніколи ні в чому не був помічений“, Мильченко й смотритель з нього очевидно задоволені, отже чого доброго й за ключника при нагоді можуть призначити.

— А хіба за ключника служити вигідніше?— несміливо запитав Дейч.

— А звичайно: ключник як-не-як одержує п'ятнадцять, а то й вісімнадцять карбованців!.. Та й служба куди легша: привів зміну, розставив наглядачів, перевірів раз-другий та й спи собі хоч до перевірки!.. І потім... субординація зовсім не та: ключники з Мильченком—за руку, а Мильченко ж—старший наш—ви самі бачили—ледве-ледве не офіцер!.. Мильченко має на місяць тридцять карбованців та ще там інших доходів чи не стільки ж, коли не більше!..

— Яких доходів?..

— А він у нас господарством завідує... Так само й коли на службу приймає...

Слово по слові—наглядач розповів не тільки про обов'язки ключників, наглядачів і старшого, а навіть і про тюремні порядки й правила.

За кілька розмов виявилось, що Київський Тюремний Замок—Лук'янівка—уявляє собою трьохповерхову будівлю в вигляді літери „П“—з підвальним приміщенням під крилами і фасадом.

Головний хід зі сходами посеред будівлі розподіляє її на дві половини або на шість окремих коридорів—кожний у вигляді літери „Г“. На кожному з коридорів по два наглядача й ключник. Наглядачі чергують по дванадцять годин кожний. Ключник працює тільки вдень. Уночі йому доводиться чергувати лише один раз на шість діб—відповідно до кількості коридорів і ключників у в'язниці... Таким чином уночі на коридорах залишаються тільки наглядачі. Їх інколи перевіряє смотритель, його помічник, або черговий ключник. Але вони—казав Пономаренко—волять за краще спати... Для цього їм одведено передпокій канцелярії, що міститься в правому кутку першого внутрішнього двору. Черговий ключник рівно о дванадцятій годині дня й ночі приводить нову зміну наглядачів і виводить стару.

Вартовий солдат коло в'язничних воріт не має права впускати до тюрми й випускати з неї нікого, крім смотрителя, його помічника, ключника й начальника варті.

Перед світанком, коло зовнішніх воріт в'язниці, коло гауптвахти збираються всі ключники та Мильченко—старший. Один з ключників іде в приміщення гауптвахти, бере ключі від камер і роздає кожному ключникові його в'язку. Після цього йдуть до в'язниці—кожний ключник на свій коридор... Тут ключники в більшості випадків передають ключі наглядачам на цілий день, а самі тільки „стежать за порядком“... Так починається день...

На ніч в'язницю, так би мовити, передають у розпорядження військового конвою. „Перевірка“ заходить у кожную камеру, підраховує в'язнів, записує й виходить. Ключник замикає, унтер-офіцер чергового конвою пробує замок.

Так перевіряють усю в'язницю. Ключ від в'язничних воріт передають офіцерові — начальникові варти.

Удень солдати стоять тільки з зовнішнього боку — за мурами в'язниці, на ніч солдатів приводять у двір і розставляють там, де призначить начальник конвою. Після цього ключі від усіх камер збирають від усіх ключників до купи й передають на гауптвахту — офіцерові або смотрителеві.

Всі ці подробиці наглядач Пономаренко розповів Дейчеві протягом кількох вечорів, зовсім непомітно для самого себе. Звичайно, він оповідав і багато чого іншого, але Дейч, природно, добре запам'ятав тільки те, що його найгостріше цікавило...

З нецікавого чомусь найглибше врізалося йому в пам'ять кілька разів повторюване йому Пономаренком оповідання про службу його в поміщиці за прикажчика.

Дейч запам'ятав і прізвище поміщиці — Кичеева, і кумедне її ім'я — Глафіра Георгієвна... Помітив, що оповідати про неї — велика слабкість Пономаренка і кілька разів використовував цю слабкість, щоб втягувати наглядача в розмову.

Виходило чудово: досить було Дейчеві, ніби не навмисне, згадати про Глафіру Георгієвну, як наглядач тої ж хвилини ловився на гачок і починав свою тягучу розмову спершу про незрівняну свою колишню бариню, а потім, природно, і про те, що було найближче — про тюрму й тюремні порядки...

Кожну розмову, а інколи й кожне слово наглядача Дейч старанно аналізував, обмірковував. Якими наївними видавалися йому тепер колишні необгрунтовані плани втечі, зокрема — той варіант, на якому він найчастіше зупинявся думкою: підплатити наглядача...

Виявлялося, що наглядач, хоч би він навіть і хотів визволити в'язня, — ніяк цього зробити не зміг би... Насамперед у нього навіть ключів від камери не буває вночі зовсім, а вдень ключник передає їх йому лише на час випускання до ретираду...

— Але ключ можна було б і підробити, — міркував далі Дейч. — Тільки що з того ключа?.. Припустім, наглядач відмикає підробленим ключем камеру, випускає в'язня вночі на коридор... А далі що?.. Далі треба йти коридорами аж до сходів — до головного входу, обминати інших наглядачів, спускатися по сходах у двір, йти повз вартового до в'язничних воріт... Коло воріт — воротар-солдат чи то унтер, що має наказ пропускати лише смотрителя, старшого, ключника й більш нікого... Цей воротар напевно знає всіх їх в обличчя. Одно слово — через ворота таким чином не вийдеш...

— Ну, а коли візьмемо якийсь інший варіант?.. Коли не ворітьми?.. Тоді лише один шлях: через мур... Але для цього треба вийти на коридор, перепилити ґрати, наприклад, у ретирадї, звідти — по линві — вниз, у дворик, куди водять політичних на прогулянку. З дворику якимсь чином через трьохсажневий мур, чи під мур... Очевидна нісенітниця, — бо вартові й у дворику й за муром...

— Ну, а припустім, коли підплатити ключника?.. — перебивав сам себе Дейч. — Ключник може вивести й за ворота, але треба, щоб з ним був у спілці і наглядач: без згоди наглядача з коридора не виведеш... І потім ключник виходить з в'язниці певно тільки з черговою зміною наглядачів, а наглядачі добре знають один одного, та до того ж їх завжди шестеро, і в'язня, навіть, перевдягненого наглядачем, — зразу помітять...

— А може ключник має право виводити наглядачів з тюрми коли вгодно?.. Ну, наприклад, коли б оцей бовдур Пономаренко захворів — у такому випадку ключник напевно мусить його змінити — виходить — і вивести...

— Не вистачає тільки дрібниці! — гірко посміхався собі Дейч, — не вистачає тільки такого казкового ключника, що втягнув би до спілки з собою наглядача, підробив ключика й вивів добродій Дейча з тюрми, кожної миті наражаючись на небезпеку, ризикуючи головою на кожному кроці!..

— А потім — хіба в цьому кам'яному мішку тільки сам добродій Дейч?.. Хіба Стефанович, Бохановський, Малавський, Кібальчич, а може й ще хтось — хіба кожний з них менше заслуговує на визволення, ніж добродій Дейч?.. Хіба там, на волі, вважають, що Дейч цінніший для революційної справи, ніж хтось інший з ув'язнених?.. Чому саме його, Дейча, повинні визволяти, а інших — ні?..

— А з другого боку, коли зважити як слід, — хто саме має найбільше право на визволення, — то в першу чергу, безумовно, ті, кому загрожує смертна кара — тобто він, Дейч, Стефанович і Бохановський...

— Не вистачає тільки малої дрібниці — отого казкового ключника! — десять разів повторював Дейч і цими словами, мов гострим ножом, розрізав фантастичне мереживо своїх планів.

Переконавав себе, що жодних надій нема, не може бути, що, укладаючи плани, тільки дратуватиме собі нерви, що це планування — просто в'язнична хворість, яку будь-що-будь треба перебороти...

А проте — ледве чи не щодня, найчастіше ночами — знов і знов починав обмірковувати найдрібніші деталі випитаних у наглядача відомостей

про в'язничні порядки й обставини, уявляв собі план в'язничної будівлі, коридори, мури, розташування вартових... Крутився, наче вивірка в колесі, і сотні разів переконувався, що втекти неможливо...

Хвилинами розпач, нудьга краяли йому серце, а проте молодий організм, що вимагав руху, простору, діяльності — вперто, неухильно й невблаганно вимагав виходу, втечі, визволення будь-якою ціною з тісного задушного кам'яного мішка, з якого холодний розум знаходив, здавалося, тільки один вихід — на шибеницю.

13

Наглядач Пономаренко досить охоче розмовляв з Дейчем не тільки через те, що йому ставало інколи нудно на вечірньому вартуванні...

Не останню роль у його зближенні з ув'язненим відіграло те, що недавно, як довідався випадково Пономаренко в конторі, Дейчеві приносили з волі „передачу“.

Полохливий смотритель одмовився прийняти цю передачу, посилаючись на заборону жандармського управління, а проте наказав пильно переглянути все принесене.

Пономаренко одним оком бачив чималий шмат ветчини, кілька шоколадних плиток у яскравих обгортках, коробку дорогої конфітури, півдесятка смачних помаранчів...

„Барішня“, що принесла „передачу“ й назвалася чи то сестрою, чи то нареченою Дейча, була вдягнена не гірше, коли не краще ніж дочки незрівняної колишньої Пономаренкової „барині“ — Глафіри Георгіївни Кичаєвої. Від однієї думки, що з такої багатющої „передачі“ напевно щонебудь перепало б і йому — Пономаренкові — в наглядача аж слина з'явилася на губах.

— Дозволять чи не дозволять Дейчеві передати? — над цим запитанням багато разів на день працював в'язий, притуплений трьохрічною тюремною службою мозок наглядача.

Але „передач“ чомусь не дозволяли.

Минала осінь, одшуміли дощі, ранками вже траплялися приморозки, в'язницю потроху починали опалювати... Дейч дуже схуд і змарнів на одноманітній непоживній в'язничній страві.

До того ж і хліб чомусь почали давати глевкий, невипечений, інколи гіркий настільки, що Дейч попри всі зусилля не міг його їсти.

Очевидно завідувач господарством Мильченко зробив з борошном якусь комерцію, дуже корисну для себе й погубельну для ув'язнених. Але найгірше було те, що з невідомих причин листування з Стефановичем припинилося.

Зизокий арештант, як і давніше, приносив кип'яток, хліб і обід, але тепер уже Дейч ніколи не знаходив у страві старанно заліплених хлібних кульок з жаданими записочками всередині...

В'язничні дні й ночі, здавалося, стали ще довгими, ще сірішими, ще одноманітнішими.

Аж раптом усе різко змінилося. Одного дня, після прогулянки, над вечір, коли Дейч особливо гостро відчував свою ізольованість і самотність, раптом затупали на коридорі аж четверо важких кобіт, грюкнув і повернувся в замок ключ, розчинилися двері, і Дейч побачив рудобородого ключника разом з наглядачем — Пономаренком.

Наглядач держав у руках чималу корзину з якимись пакунками:

— Розпишіться: вам „передача“.

— Мені?.. Передача?.. Від кого? — намагаючись не показати тюремникам, що зрадив, запитав Дейч.

— Розпишіться! — похмуро повторив Пономаренко й подав Дейчеві якийсь аркушик.

„Ветчина, помаранчі, дві французькі булки, дві плитки шоколаду“ — було старанно виведено на аркушику незнайомою Дейчеві писарською рукою.

Далі Дейч не читав. Тремтячою рукою взяв у Пономаренка оливоць і розписався.

— А все ж таки — від кого це мені передано? — звернувся він знов до тюремників, але відповіді знов не одержав.

Пономаренко мовчки поклав на столик усе принесене, забрав корзину, ключник хрюснув дверима й замкнув камеру.

Тільки тепер, — опинившись на самоті, — Дейч зрозумів, що йому таки справді принесено з волі „передачу“.

Тої ж миті вхопив він шматок ветчини й жадібно почав їсти.

Сльози покотилися йому з очей — слези вдячності невідомим товаришам на волі, слези людини, що зголодніла вкрай і несподівано може наїстися.

Ів жадібно ветчину з французькою булкою, потім помаранчі, потім знов ветчину.

Протягом багатьох років він звик жити напівголодуючи, нерідко на волі задовольнявся шматком хліба з ковбасою або борщем з кашею в якомусь „трахтирі“ „для простого народу“. Ніколи не був ласуном і навіть до в'язничних обідів ставився не дуже критично... Але тепер, жадібно ковтаючи смачну ветчину з французькою булкою, відчував себе найщасливішою людиною в світі.

— А ви таки підголодували за останній час, „пане“ Дейч! — сміявся до самого себе, — хліб таки, признайтеся, глевкуватий... Не те, що, наприклад, оцей шоколад...

Поласував шоколадом, підвівся і ніби прокинувся від сну: ті ж самі двері, мури, чорні ґрати вікна...

— А він... А він... голодує! — схопився за голову Дейч.

Кинувся до ослінчика, підставив його до вікна, відчинив квартиру:

— Кібальчич!.. Агов!.. Кібальчич!..

— Відповіді не було. Надворі сів холодний осінній дощ.

— Кібальчич!.. Агов!..

Жодної відповіді.

Дейч підійшов до стінки, взяв свою дерев'яну ложку й умовним стуком почав викликати Кібальчича.

Той відгукнувся не зразу.

— Яке було б щастя передати Кібальчичеві частину моїх ласощів! — міркував Дейч. — Це ж просто свинство було не згадати про нього зразу!..

— Я тут!.. Я тут!.. Я тут!.. — відгукнувся нарешті Кібальчич.

— Мені. Принесли. Передачу, — нервово простукав Дейч.

— Мені. Принесли. Теж. Ура! — чітко відповів Кібальчич.

— Ура!.. Ура!.. Ура!.. з усієї сили застукав Дейч, ризикуючи звернути увагу наглядача.

.....
Рівно через шість днів на сьомий — у неділю передачу принесено знов і Дейчеві, і Кібальчичу.

На цей раз помаранчів уже не було, але зате був цукор, сухарі, чудовий цейлонський чай і навіть чвертка непоганого тютюну.

Дейч не кури́в і віддав тютюн Пономаренкові. Той так довго й так настирливо дякував, що Дейч ухвалив дати йому й цукру й частину чаю.

Це викликало ефект незвичайний: Пономаренко почав крутитися перед прозуркою як справжній лакей, приносив Дейчеві після вечірньої перевірки „кип'яточку“, питав чи не чадить лампочка, почав опалювати камеру так, що бували дні, коли вогке Дейчеве приміщення нагадувало справжню парню.

Про те, щоб забороняти Дейчеві перестукуватися з Кібальчичем, Пономаренко ніби забув назавжди.

А перестукуватися тепер стало особливо цікаво, бо в Кібальчича об'явився сусід — Давиденко. Це був жвавий, енергійний юнак з гуртка близького до київських бунтарів.

Кібальчичеві він простукав першого ж дня, що арештовано його в справі викрадення друкарні „чигиринців“, що сидить він уже шостий тиждень, що спершу сидів на нижньому коридорі, що вже побував у карцері, що тепер його перевели на цей коридор, щоб „приструнити“. Кібальчич перестукав це все Дейчеві.

— А чи багатьох арештували в справі друкарні? — послав Дейч „телеграму“ Давиденкові через Кібальчича.

Відповідь одержав хвили́н через п'ять:

— Може десятих, а може й двадцятих. Гейкінг дурак. Почекайте: я розповім Дейчеві все докладно.

Дейчеві ця відповідь не сподобалася:

— Перестукування річ не погана, коли не стукати нічого такого, що може так чи інакше придатися жандармам для слідства. Стукати про щось подібне — це просто злочин, — хотів „протелеграфувати“ Дейч Давиденкові, але щось йому перешкодило.

Другого вечора несподівано перешкодив сам Давиденко, що раптом почав співати голосно на весь коридор.

Це була річ нечувана за весь час Дейчевого ув'язнення.

Наглядач кричав, стукав у двері, загрожував викликати смотрителя, а Давиденко співав собі й співав своїм юнацьким міцним баритоном:

„Есть на Волге утес.
Диким мохом оброс
Он с боков от подножья до края...“

І дивно, і радісно, і боляче було чути цей молодий голос серед в'язничних суворих мурів. І здавалося, що залунав він у цьому кам'яному мішку лише на хвилину мить, що не витримає й замовкне співець, що притлумлять, увірвуть спів розлютовані вигуки наглядача.

Але Давиденко перестав співати лише після того, як скінчив останній куплет:

„Пусть тот смело идет,
На утес тот взойдет
И к нему чутким ухом приляжет,
И утес великан
Все, что думал Степан —
Все тому смельчаку перескажет“.

— Чудак-чоловік цей Давиденко! — говорив через дві години вже заспокоївшись Пономаренко Дейчеві. — Я йому кричу, а він — без уніманія. Смотрителя не боїться, карцери йому не страшні. А не дай би бог ключник або й сам старший навернувся — оштрахували б мене як стій!.. У вас там, у передачі, здається, були пірнички?..

Дейч дав йому медового пірника й запитав:

— А ви часом не знаєте, хто такий Давиденко?..

— Ще б пак не знати, коли він за моєї пам'яті тут чи не втрете сидить!.. Років сімнадцять-

вісімнадцять йому — не більше, а в'язничної каші вже попоїв як справжній злочинець. І арештанти його всі — всі ворюги знають...

— А за що арештований?..

— Та за що ж, коли не за політику?.. Політикан такий, що куди тобі!..

Пономаренко глибокодумно похитав головою

— Коли б ще з панів там, з отих студентів чи що, принаймні не дивно було б... А то так собі — з простих міщан: робітник, кажуть — слюсар, чи токар...

14

Поводження Давиденка завдавало наглядачеві чимало клопоту. Давиденко ледве не щогодини порушував мертву до того тишу другого коридору чи то якиминибудь голосними вигуками, чи то бадьорим, життєрадісним реготом, чи то таким гучним грюканням у двері, що здавалося вони не витримають...

Пономаренкові це загрожувало доганами від старшого Мильченка, дисциплінарними карами, штрафами.

Він кричав на Давиденка, обіцяв посадити в карцер, навіть скаржився ключникові, але ніщо не допомагало...

Давиденко поводився у в'язниці як у себе дома...

Проходячи до ретираду чи з ретираду повз Дейчеву камеру, він неодмінно грюкав у двері, здоровкався, запитував, як справи.

А одного разу навіть спробував був відчинити прозурку камери Дейча...

— Не руште, не руште... заборонено! — перелякано скрикнув Пономаренко, і Дейчеві було

чутно, як він силоміць відтягував Давиденка від дверей.

— Мовчи, бронтозавр! — відборонявся юнак, — а то я тобі...

Дальших слів не було чути. Очевидно наглядач був міцніший від в'язня...

Другого ранку Давиденкові таки пощастило відчинити прозурку, і в Дейчеву камеру заглянуло біляве безусе веселе обличчя.

— Як живем?.. Про друкарню не стукаю — хочу розповісти.

— А наглядач?..

— Розповім за кілька разів... А наглядача поставлю на стрьомі... Чекайте!..

Давиденко швидко зачинив прозурку й подався до своєї камери. На привелике своє здивовання Дейч не почув від наглядача жодного слова протесту.

— Що це таке — стояти на стрьомі? — постукав Дейч до Кібальчича.

— В'язничне, вартувати, — відповів той.

Через півгодини зацокотів „телеграф“ Давиденка: „Завтра підійду до прозурки. Бронтозавр вартуватиме коло сходів, щоб не застав ключник“.

— Як це стало можливо? — дав „телеграму“ Дейч.

— Знаю всіх лук'янівських босяків. Обіцяв бронтозаврові, що вони йому або всі ребра переламають, або й „п'оришко“¹ в бік. Крім того видаю йому всю передачу...

Виходило дуже просто і разом неймовірно: що Пономаренко мусив боятися лук'янівських босяків — у цьому не було нічого дивного. Що він був дуже ласий до передач — теж було ясно. Але,

¹ Ніж.

щоб жах перед босяками й користолобство переважили в ньому острах перед ключником і старшим — це якось не вмщалося Дейчеві в горлі.

— А може Пономаренко зміркував, що краще не дратувати такого в'язня як Давиденко — не псувати з ним відносин? Тоді, мовляв, Давиденко не зчинятиме гармидеру зза дурниць, притихне, і загроза дисциплінарних кар не висітиме вже над наглядачем так, як вона висить тепер кожного разу, коли Давиденко, пустуючи — не зважаючи ні на що, починає свої юнацькі витівки...

— Можливо, що й так, — міркував Дейч, — можливо, що є й глибші, невідомі мені причини. Але ясно одно: мертвої тиші на коридорі, цілковитої ізоляції, суворих, жорстоких, ніби німих, наглядачів, ключників — уже немає...

І справді — чи почалося це від передач, чи ще з того часу, коли Дейч виштовхав був з своєї камери наглядача, чи лише тільки з того моменту, як опинився на другому коридорі Давиденко, — але найтяжча напівмара — напівдійсність — подібна до кам'яної труни, сувора, зловісно мовчазна в'язниця нібито одійшла в непам'ять...

Нічого страшного й зловісного не було вже в тих дверях, до яких двічі на день міг підійти Давиденко та ще навіть і відчинити прозурку...

Тим більше нічого страшного й зловісного не уявляли вже собою й колишні тупі й жорстокі чербери — ключники й наглядачі, один з яких — Пилип Пономаренко мирно розмовляє по ночах з „державним злочинцем“ Дейчем, гарикається з юнаком революціонером Давиденком і завтра стоятиме „на стрьомі“ коло сходів, дозволяючи Давиденкові розмовляти з Дейчем і напружено прислухаючись, чи не йде ключник...

Багато подібних думок снувалося Дейчеві в голіві цього вечора й наступної ночі.

Заснув він лише на світанку, проспав перевірку й прокинувся тоді, коли загрюкали на коридорі двері тих камер, з яких Пономаренко сьогодні починав свою щоденну процедуру випускання до ретираду.

Дейч підхопився й кинувся до дверей, лякаючись навіть думки, що Давиденко вже міг „оправитися“ й повернутися до своєї камери.

Через кілька хвилин виявилось, що побоювання ці були марні.

Майже безгучно відчинилася квартира — прозурка і в ній з'явилося веселе, невмите ще біляве обличчя.

Давиденко, видимо, добре підготувався до цього моменту, бо зашепотів швидко, чітко, плавко — ніби по писаному:

— Мороки було чимало. Я радив просто викрасти. Кажуть — не можна: сам станок, кажуть, — шість пудів. Григорій радив зробити напад, грабунок: навколо яри, гори. Дебогор каже: „в тому дворі теслярів душ десять“... Григорій йому: „а в нас револьвери“... Морока... Ухвалено викрасти. Я привів трьох босяків. Ще з тюрми знав. Першої ночі не пощастило. Другої — наткнувся на поліційну облаву. Ледве втекли. Гадали — вже край. Аж ні... Тоді я пішов удень — ніби шукати знайомого... Бабу господарку знаєте: дурна як „пробка“...

На цьому Давиденко несподівано увірвав і з поспіхом зачинив прозурку. Видимо наглядачеві здалося завдовго чекати, а може загрожувала і якась небезпека...

Протягом цілого дня Дейч не міг заспокоїтись. Він ніби переживав разом з Давиденком, разом

з товаришами всі їхні хвилювання під час викрадання друкарні.

Він уявляв собі свою залишену під замком квартиру, подвір'я та флігель, у якому жили тесляри, яри навколо, пустельність і тишу київської околиці, темні осінні ночі, гонитву поліцаїв за Давиденком з товаришами, чорнобородого запального Дебогорія, гарячого, нервового Григорія Гольденберга, спокійного, розважного, але сміливого й рішучого Івана Івічевича...

— Та як же воці, нарешті, її викрали? — не давала спокою думка.

— Послухалися Гольденберга й зробили вночі напад?.. Ні це — неймовірно. Викрали за допомогою злодіїв, товаришів Давиденка? — Теж неймовірно: витягти непомітно кількапудовий станок, шрифт і все інше — річ абсолютно неможлива, коли в дворі повно пожильців, а навколо, напевно, чатує поліція... Багато припущень робив Дейч, але те, що сталося в дійсності — було найпростіше, найпевніше і найдосконаліше від усього, що можна було вигадати...

Давиденко закінчив своє оповідання про друкарню наступного дня так само швидко, плавко й стисло, як і почав...

Але й цих небагатьох вимовлених нашвидку слів було цілком досить, щоб Дейчева уява намалювала з вичерпною чіткістю й ясністю всі подробиці з одчайдушно сміливого вчинку „бунтарів“.

Давиденко, добре поінструктований своїми знайомими злодіями, з'явився до господарки квартири, ніби розшукуючи якогось свого приятеля... Намолов господарці сім кіп гречаної вовни й, використавши момент, зробив восковий зліпок з замка тих дверей, що вели до приміщення друкарні. Слюсар Іван Івічевич негайно ж зробив ключа.

Другого дня до „дурної як пробка“ господарки з'явився пристойно одягнений добродій — член гуртка „бунтарів“ Рахальський, заявив, що він родич її квартирантів — тобто Дейча і Стефановича — які передали йому ключа від своєї квартири, самі залишилися в нього на селі погостювати, а йому доручили пожити в їхнім приміщенні поки вони повернуться...

„Любезнейшая“ господарка, звичайно, і на думці не мала, що такий пристойний пан може її обдурити.

Того ж таки дня з'явилася й „дружина“ Рахальського — Юлія Круковська — в такому чудовому й дорогому вбранні, така вродлива й бонтона, що господарка спершу аж остовпіла.

Надвечір прийшли, як належить, гості: Давиденко з двома дівчатами, Чубаров, Гольденберг — забрали частинами шрифти, всі папери й документи „небесної канцелярії“ і дрібні речі, а вночі вивезли потихеньку й друкарський станок, і каси. На ранок з'явилися нарешті й жандарми, але знайшли тільки те, що показував Дейчеві Гейкінг на допиті: шматок якогось рукописа та кілька попсованих літер...

Легко собі уявити, яку метушню зчинили жандарми, виявивши, що друкарню викрадено у них спід самого носа!..

Розлютований Гейкінг наказав арештувати ледве не всіх „піднадзорних“. До Либедського участку — де сидів Давиденко перед переводом до Лук'янівки — викликано було чи не кількасот студентів і по черзі „пред'явлено“ господарці.

Від такої кількості запідозрених у господарки закрутилося в голові й потемніло в очах. Знесилена вкрай, але й розлютована на невідомих злочинців, що так нахабно порушили її спокій,

вона пильно придивлялася до кожного обличчя, до кожної постаті. Але кожного разу примушена була тільки похитувати з жалем головою і стогнати:

— Ні, не він... Ні, не той...

Нарешті таки, хтось із студентів здався їй трохи подібним до елегантного „пана“ Рахальського, і вона аж перехристилася від радощів.

Жандармські обличчя теж почали радісно посміхатися.

Барон Гейкінг „для цілковитої формальності й певності“ наказав запідозреному повертатися на всі боки, але це призвело до зовсім несподіваних наслідків:

Затуркана й стомлена до краю, хоч і щаслива, господарка, придивившись до запідозреного ззаду, раптом зарепетувала на весь голос:

— Ой, боже ж мій, світе мій, царице небесна! — та не той же це, знов не той — хай мені і на тім, і на цім світі...

— Тобто як „не той“?.. Звідки це ви взяли, що не той? — підхопився й вирячив очі Гейкінг.

— Хоч заріжте мене, ваше високоблагородіє, а не той!.. Той, ваше високоблагородіє, був тонкий і високий, а цей, прости господи, якийсь череватий...

Довелося жандармам звільнити й череватого.

Давиденкові довелося теж фігурувати перед колишньою господаркою Дейча й Стефановича, але, доведена до розпачу кількаденними невдачами, вона категорично запевнила, що бачить цього юнака вперше за все життя.

В наслідок цієї заяви в жандармів зникла остання надія притягти Давиденка в справі за викрадення друкарні, проте як „піднадзорного, що вже не раз побував у в'язниці“, Гейкінг наказав не звіль-

няти Давиденка, нюхом чуючи, що він не міг не брати участі в такій справі...

Давиденко поводився на допитах, як безневинна дитина, а в тюрмі — як давній пожиливець, що випадково на дуже короткий час оселився на старій квартирі...

Наглядача Пономаренка він дразнив бронтозавром, другого наглядача — сухого й жовтого як кістяк — кашеєм безсмертним, старшого Мильченка — жлобом, а смотрителя Ковальського — в залежності від обставин — або інституткою, або й старою проституткою.

В'язничних правил для Давиденка ніби не існувало: він затримувався на прогулянці так довго й уперто, що його кілька разів мусили тягти до камери силоміць, після вечірньої перевірки співав або декламував, налагодив зносини з усіма камерами другого поверху й порівняно через короткий час повідомив Дейча, що через камеру від нього сидить Малавський, квартиру якого виказали селяни-чигиринці, а поруч з Малавським — „Козак“ — Бохановський...

За допомогою Давиденка Дейч навіть обмінявся з ними кількома записками. Настрій у них був досить пригнічений, особливо в Малавського, що зовсім був непричетний до Чигиринської змови й тепер несподівано опинився перед перспективою суворої кари тільки за те, що дозволив своїм знайомим — Дейчеві і Стефановичу — користуватися його кімнатою...

Довідавшись від Дейча про існування зносин з товаришами на волі і Бохановський, і Малавський дуже повеселішали...

Одного разу, передаючи від них Дейчеві записку, Давиденко ледве був не засипався, бо ні він, ні наглядач Пономаренко не підмітили, як на

коридорі несподівано з'явився черговий ключник. На щастя ключник нічого не помітив, і Давиденко вкинув Дейчеві в камеру записку наступного дня.

Після цього випадка Дейч ухвалив триматися якнайобережніше й листуватися з товаришами лише в разі кончої невідкладної потреби.

Давиденкові теж порадив бути обачним.

15

Не зважаючи на значне послаблення режиму й на бадьору, сміливу, життєрадісну поведінку Давиденка, все ж таки багато було годин і днів, коли в'язнична нудьга брала своє, і позбавлення волі, ізоляція від товаришів, неясність і зловісність майбутнього гнітили важким, хвилинами здавалося нестерпним тягарем.

У такі дні Дейч мимоволі порівнював себе з Давиденком.

Давиденко молодший від нього на якихось чотири-п'ять років, а яка колосальна різниця!..

Скільки безпосередності, запалу й захвату в цього юнака, і скільки розважності, обережності, дозрілого досвіду, а може й... старуватості в нього, в Дейча!..

— Старість у двадцять чотири роки!.. — сміявся сам над собою Дейч, — непогана старість, коли, здається, весь світ би перевернув, якби опинився на волі!..

А проте так: він уже не Давиденко... Він уже має великий життєвий досвід, він уже зазнав і прикрих тяжких несподіванок, і глибоких розчарувань, і навіть зради від тих людей, яких він уважав за чесних і самовідданих...

Кілька років нелегальної запільної діяльності багато чому навчили й загартували.

Велике щастя — прекрасна й зворушлива молодість, весняне юнацтво з його неясними поривами, незламною гарячою вірою й життєрадісною наївністю. Але чи не більше щастя й дозріла, досвідчена мужність, коли людиною вже керує не тільки порив і мрія, а й досвід, чітка мета, план.

І хто знає, кому болючіше, кому тяжче відчувати гнітючий тягар ув'язнення — чи мрійному, ще не в повному розквіті сил юнакові, чи людині дозрілій, здатній до глибшого, повнішого відчуження й розуміння дійсності?..

Дейчеві, принаймні, здавалося, що йому тяжче, ніж Давиденкові.

Мимоволі спадала на думку й ріжниця в майбутньому: Давиденка може за кілька днів — нехай тижнів — випустять, а йому, Дейчеві, може й до самої смерті не бути вже вільним...

Про що б не замислився, про що б не міркував Дейч, а завжди під кінець мимоволі звертався до думок про визволення...

Найгірше, найтяжче було те, що не можна було виявити жодної активності й доводилося чекати допомоги з волі.

А звісток від Стефановича не було й не було.

І що більше минало днів без жаданих вістей, то певніший ставав Дейч, що трапилось якесь нещастя, що зв'язок перервався.

Що в дійсності це було зовсім не так, — що Стефанович і товариші на волі виявляють велику активність, — в цьому Дейч переконався лише через кілька днів — однієї безсонної незвичайної ночі...

Було вже після дванадцятої. Дейч лежав на койці горілиць з заплющеними очима, але не спав.

Тривожні думки безладно й нестримно виринали з глибин підсвідомого.

Ледве блимала чадюча лампочка, ще важчим, ще задушнішим, ніж звичайно, здавалося повітря камери, і навіть невидимі — вогкі стіни, здавалося, присунулися ближче до койки й зімкнулися над головою важким могильним склепом.

Напружений до останніх меж слух болісно ловив кожний ледве помітний звук, і ледве чути хропіння наглядача в кінці коридору хвилинами здавалося здатним порушити важкий сон живої труни — в'язниці...

Аж раптом на коридорі почувся обережні кроки. Хтось зупинився коло дверей камери і, як здалося Дейчеві, подивився у „вічко“.

— Ключник... або старший, — зміркував Дейч, і тої ж миті ледве не скрикнув був з несподіванки:

Хтось нашвидку відчинив прозурку, щось кинув Дейчеві на койку й, зачинивши прозурку, швидко подався назад коридором.

Дейч підхопився, як на пружині, вхопив у ноги на койці підкинуту невідому річ і знов моментально накрився ковдрою.

— Другий раз застаю сонного... Штрахувати! — громом залунало на коридорі: очевидно черговий ключник розбудив наглядача й вилаяв.

Підкинута невідома річ на дотик була подібно до туго набитого звичайного портсигара перев'язаного тонким мотузком.

Не було сумніву, що цю річ підкинув черговий по тюрмі ключник, що потім уже розбудив наглядача й почав його лаяти.

Здригаючись усім тілом від нервового напруження, Дейч розірвав під ковдрою мотузок, розгорнув грубий папір обгортки.

— Лист!.. Але, треба гадати, не від Стефановича, а з волі.

При непевному світлі лампочки Дейч відразу впізнав дрібний, але чіткий почерк Валер'яна Осинського. На кількох чималих аркушах тонкого, але кріпкого паперу тісні рівні рядки слів густо чергувалися з цифрами знайомого шифру.

З середини випала коротенька шифрована записка від Стефановича:

„Передаю лист Валер'яна. Цими днями спробуємо говорити з „голубом“ у справі, про яку пише В. Крім „голуба“, на волі, гадаю, не зможе ніхто. Єдиний на мою думку зміг би це зробити Михайло, але його нема в Києві. До того ж мусямо поспішати. Основне — опинитися нам з тобою в одній камері. Будь обережний. Яків“.

Освітлення було таке погане, що цю коротеньку записку Дейчеві довелося розбирати щось чи не півгодини. А дрібніших літер Валер'янового листа навіть зовсім не можна було вчитати.

Півтори - дві години, що залишилися до світанку, здалися Дейчеві вічністю.

Він не заснув ні на хвилину і, як тільки в камері почало розвиднюватися, жадібно кинувся читати листа, закриваючи його ковдрою так, щоб найуважніший погляд наглядача крізь „вічко“ не помітив нічого підозрілого.

„Дорогі друзі! — писав Валер'ян. — Нарешті таки маю можливість передати вам братній привіт з волі, повідомити, що ваші найближчі друзі ні на хвилину не забувають про вас і докладають усіх зусиль, щоб полегшити, а може й ґрунтовно змінити ваше становище.

Великою несподіванкою й тяжким ударом був для нас ваш арешт. Не всі уявляли тоді, не

всі уявляють і досі все величезне значення вашої спроби, вашого досвіду міцної таємної організації серед народу. Не затаю від вас, що знаходяться доктринери, які визнають за неприпустимий ваш метод, ваше користування авторитарним принципом, як засобом організувати селянство...

Ви знаєте, любі, що теорія — це моє найслабше місце... Отже не буду наводити тут моїх заперечень відірваним від життя доктринерам, а розповім краще, як ми в Петербурзі реагували на вашу справу, коли довідалися про неї ґрунтовно. „Яка разюча сміливість думки!..“ з захопленням скрикнув Сергій¹ і я гадаю нема кращих слів, щоб висловити наш захват, наше ставлення до вашої спроби й до вас самих... Марк Собиратель², Маша і Віра і ще багато хто з „троглодитів“ ставляться до вас так само, як ми з Сергієм. Проте, ви розумієте, друзі, що так, чи інакше, а ваш досвід — це вже перейдений нашим рухом етап, що громадські обставини з того часу значно змінилися, і перед соціалістами, перед справжніми радикалами-революціонерами тепер відкриваються нові обрії...

Гадаю, що в теперішніх обставинах ви спрямували б свої зусилля в інший бік... Але про це — маю надію — будемо не листуватися, а розмовляти...

Так, так: розмовляти, мрію любі, бо будь-що-будь, а ви мусите бути на волі, мусите вирватися з жандармських лабетів і знову стати до боротьби в наших шерегах...

¹ Кравчинський - Степняк

² М. А. Натансон, що саме тоді намагався зібрати в єдину організацію всі революційні гуртки.

В цій справі нам уже пощастило дещо зробити. В.¹ роздобула гроші — покищо тисячу. Може здобудемо й більше. Зв'язок з вами й інше доручено мені, і я вже днів двадцять, як з Петербургу... Чи задовольняють вас і ваших сусідів наші передачі?...

Ви писали Д.², що найреальніший план — це своя людина в огелі³, але для нас не цілком ясно, чи це має бути хтонебудь з нас, чи, наприклад, ваш „голуб“. Напишіть про вашу думку докладно.

Щодо „Голуба“, — то я вважаю його за людину цілком придатну для його теперішньої ролі, але не знаю, якої він нам заспіває, коли ми запропонуємо йому здійснити те, чого ми так жагуче чекаємо... Боюся, що навіть і за тисячу він не погодиться поставити на карту коли не своє життя, то вже напевно — волю...

Доручити це завдання замість „голуба“ кому-небудь з нас, хоч і далеко складніша справа, але, я гадаю, було б доцільніше. Проте — кажучи щиро — страшно й подумати, який не-ймовірно важкий тягар взяла б на себе така людина, хоч серед нас не бракує сміливих, відважних і самовідданих, — ми все ще не можемо ні на кому зупинитися. Оскільки нам відомі обставини вашого ув'язнення, той, хто повернув би вас знову до наших „шерегів“, воістину мусить бути героєм...

Пам'ятайте, що в цій складній справі ваші поради й ваша ухвала будуть для нас вирішними. Відповідайте негайно на всі наші запи-

¹ Віра Засуліч.

² Дебогорію.

³ Тюрмі.

тання, особливо на основне: кого ви вважаєте за придатного й бажаного вам виконавця!!.

Далі йшла — так само шифром — ціла низка запитань про тюремні порядки та особливо про роль ключника серед в'язників. Ще нижче цифрові рядки знов переходили в чіткий, хоч дрібний визерунок скоропису:

„Все це нам треба знати, любі мої, якнай-скоріше, бо час не жде. Ви потрібні нам тут неодмінно, потрібніші, ніж будьколи...“

Нечувані до цього часу речі діються в громадянстві, міцнішають, досягають і вже подекуди вириваються на поверхню сили, що мають знищити, зруйнувати до щенту самодержавний лад, а разом з ним і всю хитромудру піраміду експлоатації, гніту й поневолення...

Нещасна, безглузда кроволитна братовбивча війна з Туреччиною багатьом, дуже багатьом розкрила й щодня розкриває очі.

Навіть ті, що називали війну „визвольною“ і на тисячу ладів, не зважаючи на наші протести, витверджували „гром победы раздавайся“, навіть ці наївні й короткозорі люди побачили тепер, що війну викликано не христоробивим співчуттям „білого царя“ до пригноблених братушок-слов'ян, не „визвольними“ слов'яно-фільськими „ідеями“, а безглуздям, кровожерством і користолюбством нашої панівної поміщицької верхівки. Заворушилося знов — і подекуди дуже заворушилося — студентство, прагнуть до зближення з радикалами деякі ліберали — земці, стають до наших лав усе частіше й частіше окремі робітники...

А уряд ніби зовсім зсунувся з глузду і щодня, щогодини підливає й підливає масла в огонь...

Башибузукське катування чигиринських селян відбулося на ваших очах.

Ваші серця — і наші — ще й досі горять справедливим жаданням помсти петербурзькому са-трапові Трепову за кару різками каторжанина революціонера Боголюбова¹.

Але ви й ув'язити собі не можете, до чого дійшов уряд за останній час у своїх знущаннях над революціонерами, над усім, що є чесного в нашій придушеній поліційним чоботом країні.

Цими днями одержано жахливі відомості про режим у центральних каторжних в'язницях під Харковом... Цілковита ізоляція, заборона читати й писати, заборона будьякої фізичної праці, нахабство й тупа безглузда жорстокість тюремників, відсутність свіжого повітря, вогкість і холод, несвіжа й нерідко зовсім таки неїстівна страва, — все це доводить ув'язнених до останніх меж виснаження, до тяжких хвороб, до божевілля, до голодування на знак протесту, до спроб самогубства...

„Смерть неминуча, повільна, страшна чекає кожного політичного, що переступить поріг цієї страшної тюрми“, — пише в листі один з політичних, і ці слова ще недосить яскраво передають увесь жах запровадженого царатом режиму для централістів².

І на такий жах, на таку страдницьку смерть уряд завзявся послати всіх, у кому він запідозрює ворога — революціонера: суд над арештованими за останні роки — Великий Процес, про який ви мали відомості ще на волі, — нарешті

¹ Покараний різками за те, що не зняв шапки перед градоначальником Треповим.

² Централісти — ув'язнені в центральній каторжній тюрмі.

таки розпочався. Притягнуто до суду 193 чоловіка. Решту покарано адміністративно або звільнено, як зовсім непричетних... Між іншим, ці „непричетні“ сиділи в тюрмі по кілька років...

Докладно про Великий Процес я писатиму вам у наступних листах. Проте не могу втриматися, щоб не повідомити, що вже опубліковано акт обвинувачення, і цей акт — найяскравіший зразок обскурантизму, неучтва, нахабства й брехливості царських юристів, що намагаються змалювати соціалістів якимись потворами...

Ви дуже близько знаєте багатьох цих „потвор“. Ви знаєте, що перед продажними царськими сенаторами сидять зараз на лаві підсудних найчесніші, найталановитіші, самовідданіші представники нашого руху... І на відкритті, і на перших засіданнях вони з належною гідністю демонстрували своє призириство до царського суду...

Я був у Петербурзі, коли починався процес, я бачив на власні очі і багатьох наших друзів, і адвокатів, і жалюгідних суддів, і величезні натовпи студентства перед приміщенням суду, на вулиці... Я пережив з усім чесним петербурзьким громадянством незабутню схвильованість перших днів суду, і тепер ще з глибшим переконанням могу сказати, що Великий Процес — це суд не над нашими однодумцями, не над соціалістами, а над самодержавством...

І цю думку мою поділяє все, що є чесного в Росії, хоч до кінця процесу залишилося, кажуть ще кілька тижнів, коли не місяців...

„Видимо уряд боїться соціалістів, коли переслідує їх з такою запеклістю“ — це тепер уже не тільки наша думка, — це думка всього громадянства...

Урядові репресії, замість залякувати, викликають нечуване досі піднесення... Ви не пізнали б тепер наших університетських зборів, як не пізнали б, або принаймні знайшли б багато нового, в наших гуртках бунтарів і радикалів...

Усі відчувають наближення недалекого вже, неминучого бою з урядом, жадають помсти за смерть і муки тих, що загинули й гинуть щодня в нерівній боротьбі з сваволею й диким насильством.

І я не зроблю помилки, коли скажу, що та зброя — ті кинджали й револьвери, що ми їх носили при собі нерідко лише для декорації, — в найближчому часі будуть використані за їхнім прямим призначенням...

Ви тепер розумієте, дорогі друзі, як важливо, як конче потрібно, щоб за таких обставин ви якнайскорше опинилися в наших шерегах.

Я глибоко переконаний, що це не мрія. Обставини складаються, здається, сприятливо...

Будьте мужні й обережні.

Будьте певні, що ми напружимо всі сили, всю волю, щоб вирвати вас з ворожих лабетів.

Обнімаю вас і міцно цілую... Ваш Валер'ян".

16

Протягом кількох днів після одержання листа від Валер'яна Осинського Дейч почував себе мов хворий.

Зовсім покинув читати книжки й перестукуватися з Кібальчичем, інколи навіть відмовлявся від прогулянок і цілими днями ходив по камері, обмірковуючи становище, що утворилося.

Слав мало й неміцно, їв теж мало, і навіть щотижневі передачі зустрічав тепер уже зовсім

не з таким захопленням, як перші рази. Не міг зосередитись ні на чому іншому, крім думок про лист Осинського.

Образ Валер'яна — енергійного, широкого, палкого, нервового, нахильного до перебільшень, до романтичних авантур, до фантазування, а деколи й до риторики — відбився в його листі, як у свічаді.

Хвилинами здавалося Дейчеві, що Валер'ян не повинен був писати так багато, що справжній конспіратор мусив би обмежитись лише питанням про втечу, що нарешті „голубові“ безумовно важче проносити до тюрми листи такого розміру, а не коротенькі записочки.

— Ні, він не конспіратор... Не конспіратор! — багато разів з тривогою повторював сам собі Дейч, і дивуючись помічав, що Валер'янова неконспіративність викликає не тільки тривогу, а разом з тим і дає якусь невимовну відряду, почуття глибокої радості, щастя...

Ніби кризь мури й залізні двері тюрми чудом прийшов сюди життєрадісний Валер'ян і передав слово палкого привіту від товаришів з волі, розповів про їхню боротьбу, про мрії й надії, оживив і зміцнив бадьорість і віру.

— А все таки слід би йому написати, що треба обережніше! — переконував себе Дейч.

Проте написати було не можна. Стефанович чомусь не листувався старим способом і в останній записці не написав, як передати йому відповідь.

Чи звернеться до Дейча в цій справі ключник, чи ні — теж було невідомо.

Про всякий випадок Дейч написав Стефановичеві коротеньку записку, заліпив її хлібом і вночі, після дванадцятої, коли змінилися чергові ключники, щоразу тримав цю записку напоготові.

Потім зміркував, що той ключник, який був укинув йому в камеру листа, чергуватиме — відповідно до кількості ключників у тюрмі — рівно на шостий день.

Але минуло й шість днів, і ще шість, а ключник чомусь не з'являвся.

— Та чи справді ж то був ключник?.. — брали сумніви.

Але ніхто інший цього зробити не міг. Було цілком очевидно, що Стефанович невідомо яким чином переконав саме ключника бути за „голуба“ — почтаря, бо якби це був наглядач, то він ні в якому разі не зміг би пройти з свого коридора в той, де сидів Дейч, та ще вночі, коли право вільно ходити по в'язниці має тільки черговий ключник.

До того ж і Стефанович в останньому листі писав, що спробує поговорити про втечу з „голубом“, а оскільки єдиний реальний план утечі — це вийти з тюрми за допомогою ключника, то „голуб“ напевно й є ключник.

Що більше міркував про це Дейч, що детальніше аналізував усі відомості, подані в листах Стефановича й Валер'яна, то ясніше йому ставало, що можливість визволитися з в'язниці стає все реальнішою.

Очевидно було, що товариші на волі виявляють велику енергію, що Стефанович уперто йде до своєї мети — втечі, і вже подолав чи не найтяжчі труднощі...

Хвилинами Дейч уявляв собі становище з надзвичайною чіткістю й дивувався, що все так ясно й до геніальності просто.

Стефанович — не важно яким чином — переконав ключника віднести листа на волю — очевидно Дебогорієві або комусь із його близьких товаришів — „бунтарів“...

Дебогорій, треба гадати, теж „не дав маху“ — зустрів „голуба“ як належало і — цілком очевидно — намовив передати Стефановичеві відповідь, а може й знов принести від нього листа.

Звичайно, на це пішло чимало часу й грошей. Звідси почалося регулярне листування. Про нього, звичайно, повідомили найближчих товаришів у Петербурзі — насамперед Віру й Машу.

Віра й Маша напевно вже й до того часу шукали засобів якось допомогти ув'язненим товаришам.

Тепер Валер'ян пише, що Віра роздобула тисячу карбованців. На черзі — завдання: підплатити ключника... На черзі — завдання: підплатити ключника! — цілими годинами свердлило Дейчеві мозок і що більше він міркував над тим, чи можливо це, чи неможливо, що впертіше намагався він уявити собі розмову Стефановича з ключником у цій справі, — то фантастичнішим здавалося йому все: і попереднє готування, і майбутня втеча...

— Легко сказати: Стефанович намовив ключника віднести листа... Але як намовив?.. Чим переконав?.. Що примусило ключника бути за почтаря?.. Користолюбство?.. Гроші?.. А, що як він докладно про все інформує жандармів?..

— Що, як він підготує все до останнього кроку, а потім з того ж таки самого користолюбства — візьме та й викаже жандармам?..

— Так само й з грішми, що роздобула Віра... У неї, у Маші, у Дебогорія — ніколи копійки не було зайвої а тепер раптом — тисяча. Теж неймовірно. Так само неймовірно, як те, що ключник погодиться ризикувати головою за тисячу карбованців...

— І потім основне... Основне: яким чином ключник може вивести трьох?.. Крім того, що

трьох вивести куди важче, ніж одного — треба ще, щоб усі трое сиділи в одній камері, або принаймні на одному коридорі...

Такі сумніви й міркування і тисячі інших безладних настирливих думок знову поволі змінялися надіями на енергію, на досвідченість Стефановича, навіть на чесність ключника.

Дейч мимоволі знов опинився на межі найфантастичніших мрій. Здавалося, досить було їм піддатися, щоб збожеволіти. Дейч напружував усю свою волю, щоб не піддатися.

Внутрішня боротьба — боротьба з самим собою — та ще в жажливих умовах самотинного ув'язнення — страшна річ.

Ніколи так не потрібна допомога зовні, ніколи не має вона такого вирішного значіння, як тоді, коли в'язень ось-ось не витримає страшною боротьби з самим собою й захворіє психічно.

На щастя Дейч мав цю допомогу своєчасно.

Вже навіть те, що Осинський яскраво змалював у своєму листі настрої „бунтарів“ -радикалів, зростання революційних сил у країні — вже навіть це було великою допомогою.

Ще більшою, незмірно великою допомогою було існування постійного регулярного зв'язку Стефановича з волею, про що Дейч спершу був тільки здогадувався.

Незабаром це було для нього вже незаперечним фактом.

Ключник — „голуб“ почав з'являтися на коридорі, де сидів Дейч, регулярно кожної шостої ночі, коли наставав його час чергування в тюрмі.

І кожної шостої ночі регулярно Дейч одержував коротенькі записки від Стефановича одночасно з великими листами від Валер'яна Осинського.

З усього було видно, що Валер'ян взявся за діло з великою любов'ю й умінням. Він запровадив дуже складний шифр, щоб на випадок „провалу“ жандарми ні в якому разі не довідалися, в чому справа, він надзвичайно влучно заповував свої листи й писав їх найдрібнішими літерами, але завжди чітко й розбірливо.

Він не пропускав у своїх листах жодної цікавої новини, жодної події в громадському житті, а через кілька тижнів навіть почав надсилати найцікавіші вирізки з газет, журналів і навіть деякі нелегальні видання.

Особливо багато уваги приділяв він процесові 193-х, що вже наближався до свого кінця... Одної грудневої ночі, коли морозяний вітер розлютовано стукав у вікно камери, Дейч пережив неповторну радість читати свіжий відбиток з нелегальної друкарні — славнозвісну промову Мишкіна на суді.

Дейч особисто не знав Мишкіна, але багато про нього чув: про Мишкіна в революційних колах переказувано цілі легенди.

Не кажучи вже про те, що Мишкін був господарем друкарні, з якої виходили величезними тиражами десятки нелегальних видань, досить було пригадати спробу його визволити з далекої Якутії Чернишевського, щоб постать революціонера Мишкіна набула дійсно таки легендарних рис...

Перевдягнений на жандармського ад'ютанта, він проїхав тисячі верст, з'явився до вільського округового ісправника, показав документ на ім'я поручника Корпусу жандармів Мещеринова і пред'явив наказ з Петербургу — зробити трус у „державного злочинця“ Чернишевського, а потім забрати його з військової тюрми й перевезти до

Благовещенська. Ісправник заявив, що без дозволу якутського губернатора наказу не виконає. Мишкін дав згоду поїхати до Якутську, але дорогою, зміркувавши, що відряджені з ним два козаки видимо мають від ісправника якусь таємну інструкцію, подався, відстрілюючись, навітікача... Його затримали, перевезли до Петербургу, до Петропавлівської фортеці, притягнули до суду в справі 193-х...

Осинський писав, що Мишкін на суді — найенергійніший з усіх протестантів і найталановитіший промовець...

І справді, прочитавши лише перші рядки його промови, Дейч побачив, що Валер'ян не перебільшує...

На жаль з промови було наведено лише уривки з поясненнями...

З ПРОМОВИ МИШКІНА

„Ми — підсудні — лише незначна частина тієї численної соціально-революційної партії, основна мета якої — утворити на руїнах сучасного державного ладу новий справедливий громадській устрій. Устрій цей — земля, що складається з Союзу незалежних виробничих громад.

„Отже — найближче наше завдання полягає не в тому, щоб викликати, „зробити“ повстання, а в тому, щоб лише гарантувати його успішність, бо не треба бути пророком, щоб за теперішнього жахливого стану трудящих класів передбачати як неминучий наслідок цього стану — загальне народне повстання.

„З огляду на неминучість цього повстання треба тільки подбати, щоб воно було якнайпродуктивніше для народу“.

Переходячи до ставлення влади до ув'язнених революціонерів Мишкін сказав:

„Так, я сміло можу сказати, що нас беруть на тортури. Я казав уже про кайдани, але це ще дурниці порівняно з іншими заходами, що їх уживано, щоб вимучити від нас викази. Мене, наприклад, протягом кількох місяців позбавлено було права читати будьякі книги — навіть духовного змісту, навіть евангеліє, і жандармський офіцер одверто казав мені, що як тільки я дам одверті викази щодо моїх співучасників, то мені негайно ж дозволять мати книжки, газети, журнали... Я подав кілька скарг на це беззаконіє, але їх чомусь не приклали до справи, а сховали під зелене сукно. Сидіти в самотинному ув'язненні без жодної книжки — це дуже важке, це страшне катування... Чи можна ж після цього дивуватися, що серед нас величезний процент смертності і божевілля... Так, так: багато з наших товаришів загинули, не дочекавшись цього суду...“

17

Непомітно підкрався новий 1878 рік, і Дейч, оглядаючись на минуле, мусив констатувати, що чотири місяці ув'язнення здалися йому за чотири роки.

Останній місяць, треба признатися, був надзвичайний. Хвилинами здавалося Дейчеві, що він живе не за товстими високими тюремними мурами, а десь у запіллі, наприклад, у нелегальній друкарні, звідки не можна було виходити, бачитися з товаришами тощо, але можна було про все довідуватися...

Справді — Осинський, як ніжний дбайливий брат, регулярно постачав ув'язнених найрізноманітнішою літературою, легальною й нелегальною, не кажучи вже про його власні інформаційні листи, в яких чергові новини перемішувалися з гарячими обвинуваченнями уряду, натяками на помсту, що її організують революціонери, і нарешті — категоричними заявами, що настав час боротися за політичну волю.

Стефанович не вважаючи на те, що визнавав за Осинським слухність, виключно з практичних міркувань писав Дейчеві:

„Треба писати на волю якнайменше. Я листуюся з В. тільки в разі невідкладніших потреб. Обережність, обережність і ще раз обережність!.. Пам'ятай, що для успішного виконання нашого плану залишається тільки одно: опинитися мені на вашому з К.¹ коридорі...“

Виходило якось нелогічно: з одного боку Стефанович стояв за надсилання листів на волю „лише в разі крайньої потреби“, з другого ж — він зовсім не заперечував проти регулярних великих листів Осинського та проти передач до в'язниці легальних і навіть нелегальних видань.

Коли вже дотримуватися „обережності, обережності і ще раз обережності“, то треба було відмовитись і від значної частини листів Осинського...

Дейч розумів це добре, але навіть і не спробував поставити питання про скорочення кореспонденції Осинського: він, можна сказати, тільки й жив — що листами з волі, вирізками з газет,

¹ „Козаком“ — Бохановським.

інколи навіть коротенькими записками друзів, переданими через того ж таки Валер'яна... Був у Дейча й ще один мотив не дуже то добиватися обережності: від самого початку листування він жадібно чекав хоч коротенького листа з Петербургу від Віри й Маші.

Здавалося дивним, що вони, виявивши таку виняткову зацікавленість долею ув'язнених „чигиринців“, роздобувши, певно з великими труднощами, потрібні на організацію втечі гроші й нарешті відрядивши до Києва Валер'яна Осинського, — раптом ніби забулися про своїх ув'язнених друзів, нібито перестали цікавитися їхньою долею...

Дейч знав, що це можна пояснити лише тим, що Віра й Маша з головою пірнули в якусь нову революційну роботу.

Дейч радів за них, мріяв, що вони тепер певно щасливі, знайшовши собі, нарешті, діло, яке вимагало напруження всіх їхніх сил.

Але одночасно Дейч і тривожився за цих молодих жінок, хвилинами навіть просто жажався, що вони можуть загинути, незробивши й незначної частини того, що вони могли б зробити для революції.

Все частіше й частіше пригадував Дейч, як незадоволені були Віра й Маша з незрозумілого для них „вичікування“ бунтарів, пригадував, як вимагали вони негайно починати повстання, як гаряче заперечували проти планів довгочасної підготовки, навіть нічого не знаючи про змову на Чигиринщині...

— Скажеш, що я брехав, — пригадував Дейч слова Стефановича, — скажеш, що я брехав, коли не попрут'ся вони в рішучий момент у саме пекло!..

Він мав тоді на увазі початок повстання, перші одчайдушні сутички з урядовим військом, „козацькі“ наскоки бунтарів на ще незбунтовані села...

Але тепер з листів Валер'яна Осинського легко було зміркувати, що „пекло“ могло чекати і Віру і Машу щодня...

Революційний настрій у громадянстві зростав, і їхнє гаряче, виховане довгими роками нелегальної діяльності бажання віддати своє життя за справу соціальної революції, легко могло штовхнути їх на який завгодно відчайдушний, можливо навіть на нерозважний і недоцільний вчинок...

Ось-ось мав скінчитися Великий Процес 193-х... Вирок царського суду міг бути лише такий, що випливав з самої суті самодержавства — несправедливий, жорстокий.

З другого боку, ні революційно настроєне студентство, ні тим більше самі революціонери — не могли поставитися до такого вироку пасивно...

— Напевно, напевно будуть якісь заворушення, демонстрації, — міркував Дейч, і ніби хтось інший йому підказував: „І напевно, напевно, з Вірою і Машею щось трапиться...“

Це не було „неясне передчуття“, „внутрішній голос“ — до яких Дейч завжди ставився як до звичайних забобонів... Ні, це був висновок, наслідок довгих міркувань розумної передбачливої людини в умовах уже чотирьохмісячного ув'язнення, коли думка працює особливо гостро й чітко...

Так: закінчення Великого Процесу буде одночасно й початком якихось незвичайних подій — цю Дейчеву думку поділяли не лише Стефанович, Бохановський та інші ув'язнені, а навіть і плюгавий смотритель Ковальський, навіть старший наглядач — „герой“ Мильченко.

Треба гадати і серед в'язничників було багато розмов про Великий Процес, треба гадати й вони чогось тривожно вичікували, — бо режим у в'язниці значно послабшав, на політичному корпусі нерідко лунали співи, на прогулянках Дейч кілька разів зустрічав Давиденка, Бохановського, спершу навіть Кібальчича, якого пізніше кудись чи то перевезли, чи то й зовсім пустили.

В більшій, чи меншій мірі чекання чогось нового, чогось виняткового після процесу 193-х охоплювало і тюремників, і ув'язнених.

Під кінець січня навіть такий бовдур, як наглядач Пономаренко після обридлого вже Дейчеві оповідання про поміщицю Глафіру Георгіївну, раптом бовкнув глибокодумно, врочисто й таємничо:

— Казав писар — вирок буде днів через три... Д-да!..

Дейч не сказав на це нічого, але йому аж дрижаки забігали по спині:

— Через три дні... Лише через три дні... Валер'ян не спізниться, Валер'ян про все, про все має повідомити своєчасно...

Але на цей раз Осинський, а може й Стефанович, через якого йшло листування — з невідомих причин дуже спізнився.

Лише на сьомий день після останньої розмови з наглядачем Дейч одержав — як завжди вночі через ключника — чималу вирізку з якоїсь газети...

Але вирізка була не про процес 193-х:

„24-го січня ц. р. під час прийому в пана Санктпетербурзького градоначальника генерал-ад'ютанта Трепова серед прохачів, що зібралися, з'явилася невідома молода жінка, що нібито бажала подати скромне й цілком законне прохання видати їй посвідку про благонадійність

у зв'язку з її вступом на акушерські курси. Під проханням був підпис: „Єлізавета Козлова“.

Коли генерал підійшов до прохачки й почав читати її прохання, — „Єлізавета Козлова“ вихопила револьвер і двічі в упор вистрелила в генерала Трепова.

Тяжко поранений його превосходительство впав на килим, а злочинницю тої ж хвилини затримано...

Як повідомили нашого кореспондента з цілком заслуговуючих на довір'я джерел, злочинниця поводитися спокійно й зухвало, що безумовно свідчить про її закоренілість і належність до тих, що в своєму безумстві не визнають нічого святого...

Допитана негайно після арешту злочинниця заявила, що вчинила замах з власної ініціативи та вперто відмовлялася назвати своє ім'я й прізвище. Проте енергійним розшуком того ж таки дня виявлено, що справжнє ім'я її — Віра Засуліч, 28 років, відома нігілістка, що її вже притягувано до суду в справі Нечаївців... Кажуть, що вона благородного походження. Але як бачимо це, на жаль, не перешкодило їй зробитися одчайдушною анархісткою... Про мотиви свого злочину вищезазначена Віра Засуліч...“

Далі треба гадати, наприкінці, хтось одірвав шматок вирізки. Але Дейчеві він був непотрібний: замах на градоначальника Трепова міг означати лише одно: помсту за биття різками з наказу Трепова ув'язненого революціонера Боголюбова¹...

Про цю помсту писав у першому своєму листі Валер'ян Осинський.

¹ Засуджений на каторгу в справі Казанської демонстрації.

Про цю помсту говорила якось Дейчеві і Віра. Тепер вона сміливо й самовіддано на власну відповідальність виконала те, що безуспішно, ось уже кілька місяців, намагалися зробити найвидатніші з революціонерів.

Незабаром Осинський ствердив, що Віра вчинила замах на Трепова на власну відповідальність, що для всіх „бунтарів“ це було великою несподіванкою, що замах викликав величезне захоплення студентства, що навіть дехто з лібералів — земців захоплюється героїзмом Віри й пророкує, що за її вчинком незабаром почнуться й інші...

Нетерпляче чекав Дейч дальших повідомлень про долю Віри, але Валер'яна видимо захопили нові, не менш важливі події: 30-го січня стався збройний опір Ковальського в Одесі...

Дейч особисто був добре знайомий з Іваном Мартиновичем Ковальським. Бачився з ним улітку в Одесі і тепер чомусь навіть уявити собі не міг, щоб така тиха, зосереджена в собі і, як здавалося Дейчеві, трохи хвора людина раптом зважилася на такий одчайдушно сміливий вчинок, як збройний опір...

Невисокого зросту, досить дебелий, з рудою бородою й ласкавими розумними спокійними очима Ковальський з першого погляду справляв досить несприятливе враження. Можливо, що до цього спричинялася його неохайна одежа, нерідко з чужого плеча.

Харчувався він, як і всі бунтарі, дуже погано — в більшості випадків чорним хлібом та чаєм, тільки коли - не - коли дозволяючи собі таку розкіш, як порція борщу за десять копійок у трактирі

„Москва“ на Преображенській вулиці... З одержі носив він крім заяжложений штанів та завжди подертого піджака ще старий просторий рудуватого кольору плед, що правив йому восени й зимою за шубу...

Щодо взуття, то це теж було щось неймовірне: якісь старі до неможливості підтоптані чоботи, скоріше сірого, ніж чорного кольору, що завжди залишався однаковий в наслідок цілковитого презирства з боку Ковальського до щіток, вакси та взагалі до всього блискучого...

Ковальський завжди носив при собі револьвер і ніж, але ніколи, здається, не стріляв і не турбувався, чи в порядку в нього зброя й набой.

Ніж його з широким, коротким і тупим лезом та з непомірно товстим і великим держалном навряд чи страшний був для політичних ворогів, бо навіть порізати як слід ковбасу ним не завжди щастило...

Все це мимоволі примушувало Дейча робити висновок, що Ковальський — людина цілковито й назавжди віддана революційній ідеї — скоріше теоретик, ніж практик...

І хоч він дуже розумно переконано доводив, що „на насильство треба відповідати насильством“, що потрібна „пропаганда фактами“ тощо, — проте, ще з півроку тому, здається, ніхто б не повірив, що якраз саме Ковальський один із перших почне цю „пропаганду фактами“...

Але Ковальський почав... З докладних газетних повідомлень обставини збройного опору малювалися так:

„Начальник Одеського жандармського управління одержав повідомлення про соціалістичні збори в будинкові Каплуновського, на Садовій вулиці, на третьому поверсі.

В наслідок цього капітан Добродеев з товаришем прокурора Степановим рушив 30-го січня п. р. о дев'ятій годині вечора до підозрілого будинку в супроводі жандармів і поліції... Зайшовши до зазначеної квартири, капітан застав там сімох чоловіка, в тому числі двох жінок.

Ще до початку тругу, на запитання: „що у вас є?“ один з вищезазначених злочинців — Ковальський несподівано вихопив з кишені револьвер і з вигуком: „ось що!“... хотів вистрелити в капітана Добродеева на відстані двох кроків. На щастя револьвер дав осічку...

Тоді капітан кинувся на Ковальського. Той вистрелив, але не влучив, бо капітан під час метушні впав...

Хтось із анархістів, вимахуючи ножом, поранив капітанові руки й лоба.

Одночасно був поранений пострілом один із жандармів.

Під час боротьби перекинуто стіл, на якому стояла лампа.

Опинившись в темряві, поліція й жандарми ухвалили вдатися до сусідньої кордегардії за підкрепою.

Прибуло ще дванадцять жандармів, але анархісти встигли за цей час забарикадуватися і з криком: „смерть жандармам!“ — зустріли їх пострілами. Жандарми теж почали стріляти.

Поранено було ще двох жандармів, після чого відступили від дверей усі, крім Ковальського, який з кинджалом у руці вибів на сходи, збив з ніг кількох поліцаїв, поранив у спину жандарма, але на щастя мусив упасти й сам. Його зв'язали й однесли до поліційного участку...

Тим часом коло будинку зібралася юрба, і соціалісти, побачивши це, почали кричати з балкона, щоб юрба допомогла їм відбити заарештованого Ковальського й зробила на жандармів напад.

Одночасно з балкона залунало ще два постріли.

У наслідок такої ситуації Одеський градоначальник граф Левашов, прокурор і начальник Одеської жандармерії, полковник Кноп з'явилися до вищезазначеного будинку й дали розпорядження викликати значніші збройні сили.

Анархісти використали цей момент, щоб спалити деякі компромітовні папери й викинути з вікна кілька пакунків з друкарським шрифтом.

Нарешті, прибула рота піхоти, солдати зробили залп по дверях квартири, після чого анархісти, нарешті, здалися...

.....
Навіть героїчний вчинок Віри Засуліч трохи ніби поблід перед цією новою подією...

Опір Ковальського — це вже був не одинокий постріл, не звичайне відстрілювання під час погоні, — це вже був справжній бій революціонерів з жандармами, і чим би цей бій не скінчився, недооцінювати його значіння було ажніяк неможливо: революціонери починали переходити до збройної боротьби з представниками влади...

Дейч не уявляв собі — не міг у тюрмі уявити докладно, які зміни відбувалися в революційних колах та серед громадянства, і кожний новий факт активності революціонерів, природно, справляв на нього більше, сильніше вражіння, ніж це було б у нормальних умовах — на волі.

Навіть якась дрібниця — те, що на волі пройшло б непоміченим зовсім, — тут, у в'язниці, ін-

коли зростало на велику, яскраву подію, повну глибокого значіння.

І тепер — коли за останній час вісті одна від одної яскравіша, одна від одної значніша, вразливіша ринули нестримним потоком і могутніми хвилями заповнили нервово-напружено-діяльну уяву, — Дейч ще гостріше, ще тяжче, ніж будь-коли, відчув гнітючий тягар ув'язнення...

Реагувати на все тільки безупинним ходінням по камері, тільки знесиллям і примарами безсонних ночей, тільки тисячу разів передуманими думками про втечу, — всього цього було занадто занадто не досить тоді, коли треба було з усією енергією, з усім завзяттям палкої молодості віддатися хвилям революційного ентузіазму — взяти активну — якнайактивнішу участь у тій боротьбі, що набувала — вже набула — найнапружених — кривавих форм.

Дейч ще на волі казав якось Стефановичу, що за умов жорстоких репресій, за умов нещадного переслідування революціонерів — боротьба за соціальну революцію — замість іти єдиною вірним шляхом — організації трудящих мас — може виродитися в систематичну помсту представникам уряду з боку революціонерів...

Звичайно, і тепер, у в'язниці він не забував цієї думки, а може ще й значно чіткіше, глибше уявляв собі, яких непоправних помилок можуть наробити революціонери, ставши на шлях виключно збройної терористичної боротьби.

І чим більше він міркував над завданням і труднощами революційного руху і над долею окремих товаришів, чим глибше уявляв собі настрій революціонерів на волі, — тим тяжче й тяжче було йому відчувати могильний холод сірих вогких мурів своєї камери, зловорожість обби-

гих залізом дверей, жорстоку чіткість подвійних ґрат у вікні й гнітючу одноманітність сірих, завжди подібних один до одного в'язничних днів...

Дейча мучило почуття, подібне до ревнощів: листи від Осинського ставали все меншими, а за останні дні — щось у половині лютого — навіть припинилися зовсім.

Очевидно було, що Валер'ян з головою пірнув у якісь інші справи, і вони захопили його настільки, що навіть одвернули його увагу від такого завдання, як зв'язок з „чигиринцями“ й готування їхньої втечі.

Дійшло до того, що навіть про подію, яка збентежила весь Київ, Дейч довідався вперше не з листа Валер'яна, а від наглядача Пономаренка.

Пономаренко зовсім приручений розкішними передачами, а ще більше остаточно дезорієнтований тим, що начальство за останні місяці нібито зовсім не звертало уваги на послаблення режиму в політичному корпусі, — вважав за свій неодмінний обов'язок завжди ділитися з Дейчем найцікавішими, як йому здавалося, новинами.

Він оповідав Дейчеві безліч в'язничних пльоток про хабарника Мильченка, про завязатого курця тюремного писаря, що завжди був у спілці з старшим наглядачем, про пристрасть смотрителя до карт і про його чергові турніри на зеленому полі з конвойним майором, який очевидно був завзятий вояка й залишаючись майже завжди переможцем, обдирав плюгавенького смотрителя, по prostu кажучи, як липку.

На цей раз новина, яку приніс Пономаренко, була незвичайна: не далі, як учора вночі 23 лютого

тут таки — в Києві вчинено замах на товариша прокурора Котляревського.

Повертаючись після півночі додому, Котляревський зустрів трьох невідомих, які почали уважно його оглядати.

Через кілька хвилин, коли товариш прокурора хотів задзвонити коло парадного своєї квартири, один з невідомих вистрелив двічі, Котляревський упав, а невідомі зникли в темряві ночі.

Пізніше виявилось, що Котляревського не тільки не вбито, а навіть не поранено: куля лише пробила шубу...

Пономаренко оповідав про це хитро підморгуючи: за останній час він уже мав досить досвіду, щоб робити припущення, що замах вчинили революціонери.

Щодо Дейча, то для нього не було жодного сумніву, що це справа київських бунтарів, які вже давно точили на Котляревського зуби за його брутальне поводження з політичними на допитах.

Участь Валер'яна Осинського в цій справі теж не підлягала для Дейча сумніву.

Прикре, неприємне почуття опанувало його.

Замах здавався йому зовсім недоцільним, нікому непотрібним.

І справді, чому саме хотіли забити Котляревського, а не Гейкінга, або навіть генерала Павлова, що вславився катуванням селян?..

Чи доцільно було братися за цю справу Осинському, коли, здавалося, він повинен був зосередити всю енергію, всю увагу на визволенні ув'язнених?..

А що, коли в наслідок замаху на Котляревського жандарми арештують Осинського, Дебогорія, а то й обох разом — усіх, у кого зосереджений зв'язок

з тюрмою?.. Тоді вже не буде жодних надій на визволення...

„Голубові“ нікуди буде літати, ні від кого одержувати винагороду за сприяння втечі ув'язнених...

— Ех, Валер'яне, Валер'яне!—з тугою думав Дейч і з тривогою готувався до всього якнайгіршого.

Під час таких хвилювань якимсь непомітним, незначним здалося прочитане Дейчеві в конторі повідомлення прокурора про те, що слідство в чигиринській справі закінчено, і що притягнутим до суду в цій справі „в найближчому часі“ буде пред'явлено акт обвинувачення.

Єдиний висновок, який зробив з цього повідомлення Дейч, був той, що тепер є деяка надія опинитися з Стефановичем в одній камері.

Ще зовсім недавно Дейч далко мріяв про це, не тільки тому, що це — за повідомленням Стефановича — був би значний крок до визволення, а також і через те, що самотинне ув'язнення остаточно його нервувало й знесилювало...

Але тепер, не одержуючи від Осинського листів уже багато днів, особливо після замаху на Котляревського, Дейч мимоволі почав зкевіритися в можливості втечі, ставитися до всього надто песимістично й чекати лише всього якнайгіршого...

Тим більшою, тим повнішою, ні з чим незрівняною була його радість, коли щось через тиждень після замаху на Котляревського, несподівано, в непризначений час раптом забрязкали ключі коло його камери, грюкнула важка засувка, розчинилися навстіжень двері й на порозі з'явився Стефанович у супроводі старшого наглядача Мильченка.

— Яша... Любий! — не зважаючи на присутність тюремників, кинувся Дейч на груди другові.

Стефанович обняв і поцілував міцно, але якось нібито холодно, офіційно:

— Терпіти не можу цієї сволоти! — кинув він на двері після того, як тюремники ретирувалися.

— Та який же ти, Яша, зелений, кудлатий, — не міг стримати себе Дейч.

— Такий, певно, як і ти! — лагідно посміхнувся Стефанович, — ач яка борода — як лопата... А кучері певно п'ятірнею розчісуєш?.. Хоч би для мене був трохи причепурився!..

— Та хіба ж я... Та ти ж... Ні, серйозно — як це тобі пощало, щоб перевели?..

— Як?.. Та я й сам не знаю... Послуга, кажуть, за послугу...

— Яка послуга?..

— Та така: я зробив послугу смотрителю, а він — мені...

— Ти?.. Смотрителю?..

— Трапляється, знаєш... Живем у такий час, що... Одно слово, він звернувся до мене за посвідкою?..

— Смотритель?.. За посвідкою?..

— Ну да!.. І сміх, кажуть, і гріх!.. Дуже його оті замаху налякали... Побачив мене позавчора на прогулянці — підійшов, зняв шапку, здоровкається: „Як ся маєте, пане Стефанович?“ — „Нічого, дякую“... — „А я знаєте хотів вас попросити... Береженого, кажуть, і бог береже“... Хогів був я йому відповісти, що бога, мовляв, „ніктоже віде нігдеже“ абощо, але бачу — бігають йому бігунці неспокоїно, підлесливо, з носа аж потекло від хвилювання. „В чому справа, кажу, пане смотрителю?..“ — „Та я, знаєте, в городі, знаєте, щось неспокоїно, то я, знаєте...“ Одно слово просить видати йому посвідку, що він ставиться до політичних

в'язнів гуманно й співчутливо... Він, треба тобі знати, інколи пізно повертається від конвойного майора, отже, коли з ним, не дай боже, трапиться щось таке, як з Котляревським, то він тої ж хвилини пред'явить невідомим мою посвідку і буде врятований.

— Хо-хо-хо!.. Хо-хо-хо!.. Ну, й вигидає ж таке, старий черевик!.. Хо-хо-хо!.. Ну, й що ж?.. І ти видав?..

— Видав. Тільки, поперше, заявив, що нічого гуманного не бачу в тому, що ми з тобою сидимо нарізно... А, подруге... посвідку видав не за всіх, а тільки за себе.

— Я, Яків Васильович Стефанович, цим свідчу, що смотритель Київського Тюремного Замку Ковальський ставиться до мене з належною пошаною. Підпис і крапка.

— Звичайно, якби ми не відмовилися від зізнань та якби слідство ще не закінчено, навряд чи й посвідка б допомогла... А проте — однаково... Факт той, що ми вдох... Ти що ж, готовий?..

— Тобто до чого готовий?..

Стефанович підсів ближче, поклав на плече руку й почав говорити ледве чутно:

— Чи готовий тікати?.. Яюсь у листі я тобі натякав: основне — опинитися нам в одній камері... Річ у тому, що мій „голуб“ — рудобородий погоджується вивести нас уночі під час свого чергування... Він, як ключник, має право входу й виходу з тюрми... На його обов'язку — під час чергування виводити зміну наглядачів. Замість наглядачів виведе нас... Я міркував — річ майже неймовірна. Небезпека страшна. Але можливо, що й пощасть...

— А він — ключник — не зрадить? Жандармів не повідомить?

— Гадаю, що ні: тисяча карбованців на дорозі не валяється... А жандарми — хто ще їх знає, як вони до цього поставляться — може скажуть: „повинен був повідомити нас з самого початку“... Ні, це майже неймовірно, щоб зрадив.

— А те, що від Валер'яна немає листів — нічого?..

— Ху, ти... Я тобі з самого початку намірився сказати, що листування йде як і раніш... Тільки я після повідомлення прокурора чогось, сам не знаю чого, був переконаний твердо, що нас ось-ось посадять удвох... А Валер'ян пише, щоб умовитись остаточно... Ключник казав — або в наступне діжурство, або знов у наступне...

Від хвилювання Дейч не міг вимовити й слова: втеча, принаймні, спроба втекти станеться найближчими днями — щонайпізніше днів через десять.

Першої ночі Стефанович і Дейч майже зовсім не спали.

Вони або реготалися й пустували, як малі діти, або закидали один одного запитаннями, або знов і знов починали обговорювати план утечі.

Ще з вечора — коли принесено другу койку для Стефановича, товариші поставили її впоперек камери — під самим вікном, так, щоб їхні голови під час лежання були зовсім близько одна від одної.

Після вечірньої перевірки довго пили чай, смакуючи й вихваляючи чудові бублики, що залишилися у Дейча від останньої передачі.

За чаєм було так весело, так тепло, так затишно, так вигідно, що камера здавалася звичайною студентською кімнатою десь у Панасовім Яру або на Жиланській, і тільки настирливе „слу-у-

хай!" — десь у дворі під вікном та одноманітні кроки наглядача на коридорі іноді нагадували, що навколо — в'язничні мури, варта й сотні ув'язнених — живими похованих людей.

— Слухай там, чи не слухай, — шуткував у відповідь на перекликання вартових Дейч, — вартуй, чи не вартуй, а ми вдвох...

— Та ще й з дозволу самого пана смотрителя! — реготав Стефанович.

— А чудесна, я тобі скажу, штука — чай з бубликами! — додав він перегодом, — звичайно, кухоль доброго пива теж би тепер не пошкодив, та що зробиш? — піст...

Мріяли про пиво, згадували друзів, знайомих... Здавалося, що не бачилися не чотири місяці, а вже багато-багато років...

Єдине, про що обидва уникали говорити — це про слідство в чигиринській справі, про „широсердні“ викази переважної більшості арештованих селян та про зраду отамана Олійника.

Хоч як твердо були переконані Стефанович і Дейч, що, готуючи повстання, треба було вдавати з себе царських уповноважених, а проте недовір'я й вороже ставлення до них більшості селян під час слідства важким тягарем лежало на їхньому сумлінні.

Проте навіть і цей тягар, так само, як і гнітючий тягар ув'язнення — тепер майже не відчувався: найближчими днями вони або будуть на волі, або... загинуть.

Вірилося, що будуть на волі...

А коли так — буде, виходить, і можливість виправдатися перед селянством чигиринщини і самовідданою боротьбою на ділі довести, що вони не шахраї, а справді народники революціонери...

Головне тільки, щоб усе було гаразд, — щоб щось не перешкодило вирватися з в'язниці.

Стефанович цілком поділяв думку Дейча, що однією з найбільших небезпек було поведження Валер'яна Осинського за останній час.

— Пам'ятаєш, ми починали справу на чигиринщині зовсім інакше, — казав Стефанович, — ми зовсім не брали участі в зборах, що не стосувалися до змови, не ходили на вечірки, навіть не зустрічалися з більшістю товаришів... Одне слово — ізолювалися й законспірувалися якнайретьельніше... Валер'ян — хоч і чудесно з самого початку приручив „голуба“, хоч і виявляє ввесь час до нас якнайпильнішу увагу, хоч не забуває навіть про такі дрібниці, як теплі онучі, а проте наша втеча для нього тільки одна з багатьох справ...

— Я передавав тобі не всі листи... З обережності! А він інколи, по ширості тобі скажу, навіть дратував мене: як напише, бувало, сторінок десять про черговий скандал в університеті або про одеські чи петербурзькі справи, — ну просто розпач бере!..

— Та без цього ж не можна, ніяк не можна! — заперечував Дейч.

— Та я й сам знаю, що не можна... Але ж не до нестями, Євгенію, не до нестями!.. Я розумію — така вже в нього вдача... багатогранна. Але в теперішніх умовах досягне чогось путящого тільки той революціонер, хто свідомо себе обмежує й каже: оце найважливіше, оце й тільки оце я маю робити найближчого часу, а інакше... треба відкласти... От хоч би, наприклад, Віра...

— А звідки ти знаєш, що вона... як ти кажеш — себе... обмежувала?..

— Та тут і знати не треба. Тут ясно, як день... А крім того... в останньому листі Валер'ян пише, що Михайло вже знов на Півдні... А раніше він натякав, що Михайло не може вийти з Петербургу, бо має дуже важливу справу... Пам'ятаєш ще на волі був натяк, що Михайло й Попко мусять іти на Трепова, тобто вчинити те, що зробила Віра... Для мене, принаймні, немає жодного сумніву, що так воно й було. Віра, безумовно, могла мати з ними зв'язок — досить було їй хоч слово сказати про свій намір... Але вона мовчала. Вони готувалися собі, а вона — собі... У їх певно був план дуже складний... У неї — простий до геніальності. Коли б вона не мовчала — вони певно примусили б її або зовсім усунути, або приєднатися до них... А тоді — ще хто його знає, на чому б скінчилося. Дуже й дуже можливо, що Трепов і досі б ходив гоголем...

— Ну, а тепер? Як ти гадаєш — видужає?

— Видужає, чи ні — вже річ другорядна. Однаково: зоря його закотилася назавжди. А ми... показали, що шуткувати не будемо...

— А Віра?..

— Невже їй після цього — кінець?..

Стефанович зітхнув і замислився...

Темна тінь упала йому на негарне з дуже неправильними рисами, але приємне обличчя, обрямоване рідкою кудлатою бородою.

В розумних глибоко западих очах блимнув і ніби сховався зеленкуватий вогник:

— Вона щаслива. А нам... А мені, принаймні... Такий інколи сум візьме... такий сум... Ех, якби оце нам з тобою та „Козаком“ вирватися звідси та... другого ж дня — до Петербургу!.. Може б...

— Може б якось і її вирвали?..

— Ні. Нічого з цього не буде. Тяжко признатися, але не буде. Не буде й не буде: знайшлися б там і без нас... Але Петропавлівська та навіть і Дім попереднього ув'язнення — це тобі не наша Лук'янівка: ми тут відстали, принаймні, років на п'ятдесят...

Стефанович махнув рукою й похнюпився.

— Слу-ухай!..

— Слу-у-хай! — лунали вигуки вартових, і лютнева імлиста морозяна ніч здавалася темною, непроглядною, безмежною і зловісною, а в уяві виникала, опанована важким неспокійним сном в'язниці, і здавалося, що там — за її похмурими мурами, в задушливій темряві — не за сотні й тисячі верст, а близько, так близько, що можна побачити, блимають, ніби зловісні очі якоїсь стоокої потвори, вогні проклятої Російської Bastilii — Петропавлівської фортеці...

І страдницький образ замурованої в її склепах Віри Засуліч, мов живий, виникав у болісно напруженій уяві...

— Н-ну, що? Може вже час і в дрейф лягати? — навмисне голосно, щоб прогнати гнітючий настрій, сказав Дейч.

Почали роздягатися, полягали... Але не спалося...

Або той, або інший раптом пригадував щось, і вони знову й знову запитували один одного й задрімали тільки аж перед самим світанком.

Ранком другого дня, після перевірки, коли наглядач вивів їх до ретираду, Стефанович використав момент і підскочив відчинити прозурку

в сусідній камері, де раніше сидів Кібальчич, якого тепер кудись перевели.

Ще місяців два тому за таке „порушення правил“ ув'язненого напевне б посадили до карцеру, але тепер уже були зовсім не ті часи... Наглядач Пономаренко тільки буркнув собі під ніс: „Не можна, забороняється“, але навіть кроку не ступив, щоб перешкодити Стефановичеві.

Той, нарешті, відчинив прозурку й, нібито зовсім забувши про наглядача, радісно скрикнув:

— Ага!.. То й ви, виходить, удвох?!.. Здоров, „Козаче“!.. Здорові були, Малавський!..

З камери відповіли йому веселими, радісними вигуками. Цього вже було занадто навіть для Пономаренка.

— Ну й н-нація! — вдаючи роздратованого, хряснув він з усієї сили прозуркою, — а ще об'язані... ..

Стефанович спокійно — навіть, здалося Дейчеві, занадто спокійно — відійшов від прозурки й попростував до ретираду.

Тут, починаючи митися, він ніби згадав про щось і поважно переконливо звернувся до Пономаренка:

— Ви зовсім даремно обурилися, господін наглядач... Бо ежелі, скажемо, розсудити по людському, то слід би нам не тільки коло прозурки поговорити, а навіть зайти до камери. Слідство, господін наглядач, як вам відомо, закінчене. Нас, як бачите, посадили по двоє... А за інструкціями вищого начальства посадили б і всіх чотирьох в одній камері, якби було місце.

— Коли посадять, тоді й будете розмовляти! — не здавався „господін наглядач“, — нам що... А до прозурки — та ще не спитавши — ніяк не можна... ..

Стефанович, видимо, маючи якусь свою мету, хотів був продовжувати розмову далі, але, кинувши оком на Дейча, що тільки що вийшов з сусіднього приміщення, де ув'язнені „оправлялися“, раптом замовк і майже не миючись пішов за Дейчем до камери.

— Що з тобою, Євгенію?! — схвильовано скрикнув Стефанович, як тільки наглядач замкнув камеру, — що з тобою?.. Ти білий, як крейда... ..

— Я бачив... Я бачив Михайла!..

— М-ми-хайла?... Фроленка?..

— Так... Фроленка... ..

— Та ти що?... Спиш?... Михайла?..

— Ну-да, Михайла!.. У господарчому дворі... ..

— Нічого не розумію... Ти кажеш — у в'язниці, у господарчому дворі Михайло Фроленко?..

— Так... Поки ти мився... Там, у ретирадї, ти знаєш — вікно. Виходить на господарчий двір. У мене вже давно звичка: під час оправки підхожу до того вікна й дивлюся... Ну, одно слово — там, у дворі, Михайло й край... ..

— А ти часом... не помилився?..

— Ні в якому разі. Це ж зовсім близько: до муру кроків чотири-п'ять... Мене вже крізь ґрати далеко важче розгледіти... а й то, здається, він мене теж пізнав... ..

— Ну, й історія!.. Та чого ж ти?... Ні, це дурниці, це добре, що ти мені там не сказав... Ну, й історія!.. Хоч убий, не можу повірити!.. А проте... ..

— Він, звичайно, як слід, перевдягнений, — нарешті переборов своє хвилювання Дейч, — прався там коло возу, чи коло стану коліс... Перевдягнений, але впізнати можна... Ще б пак як його не впізнав!.. Пам'ятаєш... він, пам'ятаєш, якось так оригінально голову держить... Глянеш

на нього — найзвичайнісінький собі чолов'яга — тихий, сумирний... А спробуй но глянь трохи збоку — орел не орел, а козак хоч куди, — як ти кажеш...

— Чекай... чекай! А як він одягнений.

— Одягнений, як усі наглядачі... Тільки що все нове... Шапка, чорне широке міщанське пальто, сіра чумарка, червоний пояс, високі чоботи...

— Чекай... То виходить, що він найнявся... виходить, що за наглядача?..

Стефанович зібрав свою бороду в один жмут, закусив вуса:

— Біс його розбере того Валер'яна!.. Такий факт... Такий, можна сказати, факт, а він — ані слова!.. Чекай. Він писав, що Фроленко вже приїхав на Південь... Навіть не до Києва, а на Південь... А тепер, виходить... Пам'ятаєш, ми ще давно листувались, і моя думка була така, що коли вже найматися кому сюди, то тільки Фроленкові... Тільки він — настільки досвідчений, сміливий, що за певних умов, я гадав, зміг би нас вивести... Але це ж відпало, остаточно відпало, бо він там збирався на Трепова, чи що... А тепер, коли „голуб“ погодився вивести нас за тисячу... Коли, одно слово, через кілька днів... біс його розбере того Валер'яна!..

— А може вони змінили план?.. як ти гадаєш?..

— Пізно зміняти. Я ж казав тобі: все передбачено, розраховано, „голуб“ повинен признати день, повідомити нас і Валер'яна... Валер'яна дасть йому завдаток — п'ятсот карбованців... Решту — після визволення... До чого ж тут ще Михайло — не розумію... Інша річ, коли б не було „голуба“... А потім... потім, знаєш Євгенію, — це ще питання, чи Михайло найнявся за нагляда-

дача, чи може тільки за сторожа. Мені „голуб“ оповідав, що наглядачі на господарчому дворі не роблять нічого... Там сторожі: трое чи четверо. Їх, звичайно, до тюрми не пускають...

— Як не-як, — ніби вагаючись почав Дейч, — а я чогось такий радий... такий радий... Біс його знає чого, а радий!.. По правді скажу, страшно якось на „голуба“ покладатись... Ні, ні! — ти не подумай чого: я зважився, зважився раз на завжди... Коли „голуб“, то й „голуб“!.. Підемо з ним: або пан, або пропав!.. Програвати нам нічого... Але уяви ти собі, яке б це було неймовірне щастя, якби виводив нас не „голуб“, а — уяви — Михайло!.. На нього, знаєш, що не кажи, а як на кам'яну гору... Що не кажи, а це ж він — саме він, а не хто інший — визволив Альошу Поповича...¹

— Д-да... то справа була геройська! — видимо думаючи про щось своє, ствердив Стефанович.

— Ти тільки уяви собі: Костюрин вискочив з двору, за ним женуться, він відбивається... Кожний нерозрахований рух, кожна мить може бути вирішною... А він... а Михайло — спокійний, точний, як механізм — рушає з прольоткою ні на секунду не раніш, не пізніш і мчить... А скільки перешкод було на вулицях, на поворотах, — це ж тобі не село, а Одеса!.. Схибив би, розгубився, дрібниці якоїсь не врахував — і край!.. Костюрин настільки не володіє собою, що, як божевільний, вимахує скривавленою рукою, ко-мусь на щось загрожує обушком... А Михайло — він же візник, йому не назад дивитися! — а Михайло його заспокоює, відбирає обушок, обмотує йому руку хусткою...

¹ Віктора Костюрина 25 квітня 1877 р. з жандармських казарм в Одесі.

— Справа, що й казати — геройська! — перепинив Стефанович, — я теж чогось радий, що Михайло тут... Але хоч би він навіть і за наглядача був — цього замало!.. Я міркував не одну ніч, не одну добу: шанси втекти будуть лише тоді, коли ключник — підкреслюю — саме ключник, а не наглядач — візьметься вивести.

Шлях нам тільки один: з „голубом“ уночі, під час його діжурства, під виглядом зміни наглядачів!..

22

Напружено чекали Стефанович і Дейч вістей від Валер'яна, але діжурство „голуба“ припадало лише на третій день після того, як Дейч уперше побачив Фроленка на господарчому дворі в'язниці.

За цей час остаточно виявилось, що Михайло, очевидно, найнявся за сторожа: ледве чи не кожного разу, виходячи до ретираду, можна було побачити Михайла, що ретельно виконував якусь роботу: чи то носив дрова, чи то чистив стайню, чи то цюкав щось сокирою коло попсованого воза, який ваявся там щось чи не з першого дня ув'язнення „чигиринців“.

Михайло досить часто поглядав на вікна в'язниці, здавалося навіть, що на вікні ретираду він зупинявся поглядом довше й частіше, ніж на інших, але певності, що він знає, хто на нього дивиться, не було.

Одного разу Дейч спробував був помахати йому рукою, але Михайло не звернув жодної уваги.

Коли Дейч розповів про це Стефановичу, той дуже розсердився:

— Можна подумати, що тобі років п'ятнадцять, Євгенію!.. А що, якби хтось помітив вашу сигналізацію?.. Для Михайла це ж вірний провал!..

Довелося Дейчеві визнати, що він зробив неприпустиму необережність.

Ухвалили чекати вістей від Валер'яна і з обережності навіть зовсім не підходити до вікна ретираду.

День, що залишився до початку діжурства „голуба“, здався обом неймовірно довгий. Кілька разів пробували вони розважитися спогадами, до одубіння грали в шахи, які Стефанович майстерно зробив з хліба, а під кінець навіть ледве не почали були лягати через те, що обом хотілося ходити по камері, хоч місця для ходіння ледве-ледве вистачало на одного.

— Та годі тобі вже ходити! — ледве було не вірвалося Дейчеві з язика. Але Стефанович раптом зупинився й сів на койку:

— Ну, тепер може ти трохи походиш, Євгенію?..

Дейч зніяковів. Йому здалося, що Стефанович відчув його думку:

— Та ні... Я нічого... Лежати краще!..

Стефанович раптом зареготав.

— Чого ти? — здивовано запитав Дейч, радіючи, що інцидент з ходінням уже вичерпаний, і що чутливість Стефановича в одну мить розігнала гнітюче почуття досади.

— Згадав чомусь китайське прислів'я! — посміхаючись відповів Стефанович. — „Краще лежати, ніж сидіти, краще сидіти, ніж стояти“... А соціалісти повинні продовжити: „краще стояти, ніж сидіти“...

— Який він хороший — Яків! — подумав Дейч, — який чутливий...

І прислів'я це спало йому на думку певно лише через те, що дуже йому хотілося мене якось розважити...

— Д-да! — додав Стефанович переогодом, — це прислів'я можна б переінакшити ще й так: „краше тікати, аніж сидіти“.

— Тільки, щоб тікаючи неодмінно втекти! — зареготав Дейч.

Цієї хвилини на коридорі почулися знайомі кроки, і руда борода „голуба“ з'явилася в прочиненій прозурці.

— Невже це вже після дванадцятої? — здивовано зрадів Дейч.

Стефанович в одну мить опинився коло дверей. „Голуб“ передав записку від Валер'яна, сказав, що втечу призначено через шість днів — у наступне діжурство, що вивести можна трьох: Дейча, Стефановича і Бохановського, що ключі від їхніх камер будуть, що перевдягатися не доведеться — треба буде тільки надягнути чумарки й шаблі через плече, щоб бути подібними до наглядачів...

Стефанович запитав, чи повідомляти про це Бохановського чи „голуб“ його повідомить сам. — Сам повідомлю. Ви тільки чекайте. Відімкну камеру — мовчки надягайте чумарки, беріть шаблі й мовчки рушайте за мною... Підійдемо до воріт, я скажу вартовому „випускай зміну“ і все. Ваші знайомі чекатимуть коло тюрми з підводою. Я мушу тільки вивести, а далі вже не мое діло. Будьте готові.

„Голуб“ зачинив прозурку, зробив кілька обережних кроків по коридорі і зупинився, видимо коло камери Бохановського й Малавського.

Трохи згодом він знов прочинив прозурку й передав записку:

„Любі мої, я готовий. М.¹, як ви знаєте, тікати недоцільно: жодних доказів і виказів проти нього немає, а квартиру для зустрічів він давав не тільки нам, а й багатьом зовсім непричетним. Суд його засудити не може. Крім того й височенний він, як коломенська верства, отже його зразу впізнають... А з мене і з вас наглядачі хоч куди. Я певний — усе буде гаразд. Козак“.

У записці від Осинського порівняно з тим, що сказав „голуб“, — не було нічого нового.

Валер'ян обіцяв чекати з підводою коло в'язниці.

Він висловлював надію, що це вже його останній лист до в'язниці, натякав, що, крім плану втечі, друзі розробили ще й чудовий план швидкого зникнення з Києва.

Про Фроленка в листі не було ні слова.

.....

— Ні, я не можу!... — хвилювався наступного дня Дейч, — ні, я рішуче не можу витерпіти цього напруження, цього нестерпного чекання, цих — по тисячу разів на день підрахунків: а скільки годин залишилося?.. а скільки днів?.. а скільки ночей?.. а скільки хвилин?..

— Терпи, козак: отаманом будеш! — підбадьорював Стефанович, — гартуй себе... Готуйся. Пам'ятай, що багато, коли не все, залежатиме від нас самих. Потрібно буде колосальне напруження волі. Якась несподіванка, якась дрібниця — і все пропало...

— Ну, а яка, наприклад, на твою думку несподіванка?..

¹ Малавському.

— Та мало яка!.. Ну, зустрінемо, наприклад, випадково смотрителя... Або вартовий коло воріт щось питає...

— Хоч і гидко, а я б у такому випадку... Як ти гадаєш, чи варто було б його в такому випадку задушити?..

— Кого?.. Смотрителя?.. Хто й зна... Може б досить було тільки зв'язати й запхнути йому в рота ганчірку... Та ні: смотрителя не зустрінемо...

— А коли, наприклад, вартовий відмовиться випускати?..

— Це теж не дуже ймовірно: вартовому коло воріт що? — Ключник наказує пропустити зміну, і досить... Ключника він повинен слухатись... Це все не так страшно. Далеко страшніше, щоб хто-небудь із нас не звонпив... Знаєш ото буває ві сні інколи: треба бігти, треба тікати, а ноги мов дерев'яні...

— Або навпаки: замість іти важким повільним кроком наглядача — дременеш, як той заєць! — засміявся Дейч. — Пам'ятаєш, як ото я тікав з гауптвахти?.. Як вийшов з парні, опинився на вулиці — просто й сам уявити не можу, як тільки я тоді не побіг, як міг витримати?.. А якби побіг — хто ще його зна, на чому б скінчилося!.. А проте — чекати далеко важче: що не роби, як не напружуй, як не гартуй волю — однаково: призначений час не стане ближчий...

Стефанович видимо був іншої думки: зовсім непомітно для Дейча він увесь час примушував його чи то про щось оповідати, чи то читати, чи грати в шахи, чи, нарешті, ходити по камері „кроком наглядача“, ставати „во фронт“ тощо.

Це значно скрашувало одноманітні дні, довгі вечори й тривожні, майже безсонні ночі.

Минуло три дні, чотири... На п'ятий — тобто на день до призначеної ночі — наглядач Пономаренко, випускаючи Дейча й Стефановича до ретираду, раптом приклав пальця до рота й почав найтаємничішим виглядом розповідати чергову сторіну історію.

Вони слухали його спершу байдужо, потім уважно, потім схвильовано, збентежено, потім, нарешті, з погано прихованим розпачем, що краив їхні серця, мов ніж...

— Учора, — розповідав Пономаренко, — така буча була, така буча!.. Сидять ото, значить, смотритель з писарем, як полагається, в канцелярії... Аж раптом влітає Мильченко:

— Пожалуйте, ваше високоблагородіє, господин смотритель, роцот!..

— От туди к бісу!.. Який там роцот? Що в вас? — питає смотритель.

— Роцот мені й роцот, ваше високоблагородіє! — репетує Мильченко, — ображають мене, не поважають, не соблюдают субординації!

— Ну тут уже писар не втерпів, вмішався й собі: „Кого ображають?..“

— Коли каже, формально ображають, не поважають, то й нам треба формально, а до чого тут, господін Мильченко, роцот?

— Як „до чого“? Коли він мені, рудий мочирдя, просто в вічі „ти, Даже, така ж прожана сука“ як я?..

— Та хто каже? До якого рудий? — ледве стримуючи схвильованіє, запитає Стефанович.

— Та той же — ключник отой рудобородий — Сузьменко... Уп'ять же, що з нього візьмеш? — Який був, як дим...

— Рудобородий? Який? — ледве не простогнав Дейч.

— Та той же — ключник отой рудобородий — Сузьменко... Уп'ять же, що з нього візьмеш? — Який був, як дим...

— Рудобородий? Який? — ледве не простогнав Дейч.

— Атож... Хіба ж Мильченкові не п'яний таке насмілиться?

— Ну, й що ж?.. На чому скінчилося? — стиснувши зуби, запитав Стефанович.

— Того ж таки дня звільнили!.. Ще навіть писар і штраф не забув записати: у того все, як помагається — формально.

— А тепер же...

— А тепер, — перебив Дейча Стефанович, — а кого ж тепер призначають за ключника?..

Пономаренко самовдоволено посміхнувся:

— Та начебто така лінія виходить, що чи не мене...

— Замість рудобородого?..

— А чого ж?.. Ми теж, господін Дейч, не ликом шиті!..

Стефанович узяв Дейча за рукав:

— Ходімо...

— От туди к бісу! — вилаявся він у камері, — от тобі й „голуб“!..

— Нічого не розумію! — простогнав Дейч.

— Справа ясна. „Голуб“ напився й полаявся з Мильченком, щоб вигнали... Може зміркував, що вивести нас буде не легко, може раніше чогось не передбачав, а тепер виявилось, що втеча — річ неможлива...

— А може й просто злякався?..

— Може й так... Для нас абсолютно однаково тікати не можна... Зв'язку з Валер'яном... нема...

Стефанович стиснув скроні руками. Дейчеві здалося, що в камері стало темніше.

Готуючись до втечі, нетерпляче підраховуючи скільки днів, скільки годин залишилося до слущ

ного часу, Стефанович і Дейч ніби зовсім не помічали ні тісної темної камери, ні брязкання кайданів на внутрішньому дворі, ні задушливого смороду тюремного коридору, ні гнітючої тиші довгих ночей, ні сірої одноманітності сірих, подібних один до одного днів.

Перевірка два рази на добу, „оправка“, не більше як півгодинна прогулянка, неможливість дихати свіжим повітрям, вільно рухатись, неможливість будьякої фізичної праці, зустрічів і розмов з ув'язненими товаришами — все це Стефанович і Дейч з того часу, як виявилася можливість утечі, сприймали й відчували, як щось хоч і дуже дошкульне, але тимчасове, недовготривале.

Постійні досить регулярні зносини з Валер'яном, з волею, значне послаблення тюремного режиму, нарешті, самовпевнена поведінка рудобородого-ключника — „голуба“ та особливо його рішуча заява-обіцянка — вивести з тюрми — все це настільки зміцнило надію на швидке визволення, що несподіване, очевидно, свідомо підготовлене звільнення рудобородого вдарило ув'язнених як обухом по голові.

До того ж доводилося відмовлятися не тільки від надій на визволення: зв'язок з Валер'яном, з волею теж увірвався...

В перспективі була не воля, не щастя нової самовідданої революційної боротьби, а жорсткий суд, що мав розпочатися в найближчому часі...

— Після суду, якщо не повісять, а відправлять на каторгу — вже не втечеш! — похмуро висловив свої міркування Стефанович, — пам'ятаєш, що писав Валер'ян про режим у центральних в'язницях під Харковом?.. Божеволіють, морять себе голодом, накладають на себе руки...

— Краще тоді вже зразу на шибеницю! — додав Дейч.

— Я не до того — краще, чи гірше!.. Я до того, що треба... Треба нам знов шукати якогось виходу... Зрештою, як революціонери, ми, коли хочеш, навіть не маємо права гинути так непродуктивно... Коли нічого не вийде, коли доведеться відвідати й тих — харківських централів — будемо боротися й там, будемо протестувати й змагатися до кінця... Але... ми не повинні, не маємо права йти на каторгу чи на шибеницю, якщо є хоч якийсь інший вихід...

— Який же може бути інший вихід?.. Вихід можна уявити лише один — утечу, але ж вона неможлива...

— Я б цього не сказав!.. Давай міркувати... Шукати...

— Шукай, не шукай, а замість „голуба“ нікого не знайдеш... Не до Пономаренка ж, нарешті, звертатися?..

— А може... Якось Михайло?..

— Михайло той мене тільки дратує: абсолютно не розумію, нащо було найматися за сторожа!..

— Да-да!.. Сторож — не ключник! — похмуро погодився Стефанович, — Михайло, сторожуючи, навряд, щоб щось вигадав... А от може б справді звернутися до Пономаренка?

— До грошей і передач він ласий... Але...

— Але людина, безумовно, непевна... Проте... коли хочеш знати, таке саме вражіння було в мене з самого початку й від „голуба“... Я тоді ухвалив йти „на — ура“:

„Віднесете, кажу, листа за п'ять карбованців?..“
А він мені зразу: „Малувано, господін Стефанович!.. Ну, та вже добре...“

— А Пономаренка тепер певно за ключника призначать... Тільки після цієї історії з „голубом“ — не тільки Пономаренкові, а коли хочеш, нікому не хочеться вірити... Правда ж?..

Стефанович не відповів нічого: „Що не кажи, як не міркуй, а шансів утекти майже ніяких... Якби ще до суду було далеко — тоді б ще хоч крихотка надії лишилася...“

Подібні думки чорними хмарами проносилися в голові обох друзів.

Байдужість, апатія, безнадія опанували й гнітили.

В'язниця знову ставала для них не страшною примарою, не скороминучим хоч і тяжким кошмарним сном, а страшнішою від найжахливіших примар дійсністю.

.....
На ранок обидва прокинулися задовго до перевірки.

— Треба постукати Бохановському, — сказав Стефанович.

— Щасливий! Він ще не знає, що волі... Що втечі не буде. Ми не погано зробили, що забулися повідомити його вчора! — криво посміхнувся Дейч.

— Я не забув! — буркнув Стефанович і підійшов до вікна.

— Дощик, Євгенію... Весняний дощик... А ми... — увірвав, знов ліг на койку й повернувся лицем до стінки.

Удавав, що спить, і Дейч ухвалив його не тривожити.

Проїшла вранішня перевірка, загрюкали двері камер. Пономаренко, очевидно, почав випускати до ретираду.

Дейч вибрав момент і почав стукати Бохановському.

Те, що коло дверей почулися кроки наглядача, зовсім не турбувало Дейча: „приручений“ Пономаренко тепер уже зовсім не звертав уваги на перестукування.

Аж раптом наглядач грюкнув ключем у двері й несподівано відчинив прозурку:

— Стукати заборонено! — пролунав суворий голос, такий несподіваний, такий знайомий, що Стефанович і Дейч не повірили своїм ушам.

— Стукати заборонено! — ще раз промовив новий наглядач і додав стиха:

— Здорові були, хлопці...

— Михайло! — скрикнули в один голос Стефанович і Дейч і прожогом метнулися до дверей...

— Ш-ша! ледве ворухнув губами Михайло і зачинив прозурку.

Трохи згодом, коли дійшла черга їхньої камери, Михайло випустив їх до ретираду.

Хотілося кинутися старому товаришеві на шию, обняти, поцілувати, голосно виявити свою неймовірну радість. Здавалося фантастичною казкою, сном, — що один із найвидатніших бунтарів, страшенно скомпрометований, більше трьох років ретельно розшукуваний поліцією, — стоїть на політичному коридорі з шаблею наглядача через плече, з ключами від камер товаришів у руках.

Стефанович був блідий від хвилювання, як крейда.

Дейчеві дрібно трусилася руки й коліна.

Але Михайло був зовсім спокійний — принаймні жодним рухом не виявив свого хвилювання.

В умивальні він стиха коротко розповів, як найнявся під прізвиськом міщанина Тихонова за сторожа, давши хабаря старшому Мильченкові, як працював ретельно вдень і вночі, щоб звернути

на себе увагу начальства, як, нарешті, за допомогою того ж таки Мильченка був позавчора призначений за наглядача на політичний коридор.

Одночасно Пономаренка призначено за ключника на цьому ж таки коридорі.

— Треба, друзі, обережніш! — закінчив Фроленко, — майте терпець... якщо ключник не перешкодить, поговоримо вночі докладніше...

Уночі Михайло над сподівання не підійшов до прозурки, а ранком другого дня пояснив, що Пономаренко, так несподівано призначений за ключника, ледве не цілу ніч крутився по коридорах, на всі лади підкреслюючи наглядачам, що він тепер ключник — начальство.

Цієї ночі має чергувати інший ключник — з каторжного коридору і, здається, розмовляти можна буде хоч цілу ніч.

І справді: вночі о дванадцятій, після зміни наглядачів, Михайло обережно прочинив прозурку: — Тільки не голосно, друзі! — промовив він стиха, — обережність понад усе...

— Гаразд! — прошепотів Стефанович, — ми тільки слухатимемо. Розповідай...

— Тільки кажи зразу — чи є надія? — не витримав Дейч, — за останні дні нам було так тяжко, як ніколи...

Михайло співчутливо кивнув головою, але на обличчі йому не було помітно навіть тіні схвилювання. Тільки очі здалися занадто блискучими:

— Надія, гадаю, є. Все залежить від часу... Ближчими днями знатиму всі порядки й обставини. Тоді скажу майже напевно. Попередній наш

план — тобто, щоб вас вивів ключник, здається, був найреальніший. Але...

— Але, ти ще не казав, що сталося з „голубом“?.. За що його звільнили? — перепинив Дейч.

— Звільнили за те, що напився п'яний, вилаяв старшого — Мильченка. Він це зробив навмисне, бо певно злякався виконати те, що нам обіцяв. Воно й справді: виводити вас, як наглядчів — це безумовно ризикувати... Я придивлюся й перевірю як слід, чи багато шансів при такій комбінації. Поки що думаю, що небагато, але цей шлях — певно єдиний.

— Але для цього треба... щоб ти був за ключника! — сказав Стефанович.

— Так... я побачу: може досить буде мені тільки перевдягнутися за ключника... Тільки ні: вартовий коло воріт повинен пам'ятати чергового ключника в обличчя. Тут певно й гримування не допоможе... Одно слово — за кілька днів придивлюся, і тоді обговоримо. Головне, щоб ваш суд не розпочався, принаймні, ще тиждень кілька...

— Не розумію, — з ваганням прошепотів Дейч, — коли нас може вивести тільки ключник, то на що ж у нас надія?.. Другого „голуба“ не знайдеш... а ти... а тебе...

— А чи нема часом, Михайле, шансів, щоб призначили за ключника тебе? — перебив Стефанович.

Фроленко замислився.

— Хто й зна... на мою думку це навряд чи можливо. Всього зараз не передбачиш. До мене ставляться добре... Страшно тільки, щоб якимось не засипатись: дехто з ув'язнених — і тут, і на каторжному коридорі — знають мене особисто... Не будеш кожному пояснювати!.. А декому може збрести на ум, що я зрадник...

— Ще б пак не зрадник, коли до тюрми найнявся! — безгучно зареготав Дейч, — ну, просто очам не віримо, що ти тут!

— Я й сам інколи смикаю себе за бороду! — посміхнувся Фроленко, — чи не сплю часом?..

Обличчя йому раптом нібито посмутніло, чоло прорізала глибока зморшка:

— Треба піти послухати — чи не йде часом черговий ключник?..

За кілька хвилин Фроленко вернувся.

— Немає нікого... спить певно... Надворі зараз дощ, грязюка...

— Д-да... Ось-ось і весна! — зітхнув Стефанович.

— Чого ж ви хочете? Кінець березня!.. Ех, якби мені вас вивести!.. Ну, я вже піду, спіть собі... Не нервуйтеся. Знайте, що я коло вас... Зроблю все, що буде можливо... Цими днями відвідаю Валер'яна... Перекажете, що треба... А листів, я гадаю, писати не варто... Ну, спіть.

— На добраніч, Михайло!.. — прошепотів Стефанович.

— Тільки... Тільки ти ж нічого ще не казав про себе... Може б ще з нами хоч півгодини побув? — запитав Дейч.

Фроленко низав плечима:

— Про себе, власне, мені казати нічого...

— Як це так — „нічого“?.. Та хочби вже про те, як ти тут опинився, — хоч кілька слів скажи...

Фроленко знов зачинив прозурку й пішов подивитися, чи не йде ключник.

Його обережність і спокійне поводження, його скромність, розсудливість і певність у собі вплинули на товаришів якнайкраще:

— В мене ніби сто пудів з плечей упало! — прошепотів Дейч.

— Д-да, людина надійна. Людина тверда. З таким не пропадеш! — сказав Стефанович.

Фроленко вернувся.

— Попав я сюди дуже просто, — почав він стиха. — Ото як повернулися ми після Трепова¹ до Одеси, незабаром приїхав до Петербургу і Валер'ян. Каже, що Віра роздобула тисячу на визволення. Ну, ми й рушили цілою компанією до Києва. Валер'ян за вашою допомогою повів справу добре... Проте ухвалили, щоб я теж сюди найнявся. Ну... дав я хабара Мильченкові: він обіцяв узяти мене за наглядача... Але, коли я прийшов першого числа, Мильченко несподівано заявив, що є тільки місце сторожа. Я завагався. Валер'ян радив відмовитись: „голуб“, мовляв, — рудобородий — є, введе вас найближчими днями... Чого ж мені пертися?.. Я цілу ніч не спав, а на ранок таки зважився. Піду... ну, прийняли мене... Працював на тому дворі, що ви бачили... Там — стайні, повітки, вози, будинок Мильченка... Треба це все стерегти... Ну, стеріг, показував ретельність — не спав по ночах. З Мильченком, звичайно, як полагается: інколи пляшку поставиш, а то й дві... П'є він чимало. З ранку, з похмілля любить зельтерську воду... Ну, я купував, носив, а грошей з нього не брав. Знов же, на свята — одніс йому фунт чаю, сулію горілки, трохи вина, конфект... Сподобалось йому це дуже... А головне, що я сам не п'ю, не гуляю... Познайомив мене з дружиною, з дочкою. Дочка на виданні... Довідалися, що я ще не жонатий — за паспортом я міщанин Тихонов тридцяти років — ну... Одно слово запросили заходити... А

¹ Тобто після замаху В. Засулч на Петербурзького градоначальника Трепова, внаслідок чого Фроленкові з товаришами, що теж готувалися вбити Трепова, вже нічого було робити.

тут — ця історія з „голубом“... Не встигли ще ото його вигнати, а Мильченко вже до смотрителя: „Так, мовляв, і так — чудовий у мене сторож Тихонов — не п'є, не гуляє“... Ну, й призначили мене того ж дня за наглядача. А Пономаренка вашого підвищили в ключники...

— А тобі не страшно було, як ішов найматися? — запитав Дейч.

— Чого не страшно?.. Звичайно боявся... Ще й тепер інколи, як подумаю... Ні, тепер — куди краще. Тепер більше певності, рівноваги... Ну, спить...

Фроленко потиснув товаришам руки, зачинив прозурку й тихим розмірним кроком пішов у другий кінець коридору.

— Легко сказати: „спить“! — кинувся на своє ліжко Дейч. — Хіба ж заснеш після всього цього?..

— Справді: легше порадити, ніж виконати. А проте — треба спати... Треба, бо інакше — повиснаємося, зденервуємось остаточно. А ми повинні бути такі, як він...

Михайло з властивою йому енергією, терпінням і впертістю йшов до своєї мети — завоювати собі репутацію спритного, добросовісного, ретельного й справного наглядача. Одночасно він якнайдетальніше вивчав усі обставини, всі дрібниці тюремного життя і вже за кілька днів міг категорично заявити товаришам, що зробити підкоп, пролам у стіні, перепилити ґрати, вилізти на дах в'язниці або що — річ марна, і що єдино можливий шлях утечі — це вийти вночі з ключником під час зміни наглядачів.

Проте й цей досить реальний план можна було прийняти лише зважившись з самого початку ризикувати на кожному кроці.

Насамперед, відповідно до кількості в'язничних коридорів, наглядачів було шість, отже, виводячи тільки трьох, ключник завжди наражався на цілком природне запитання — „де решта зміни?..“

Припускаючи, що вартовий задоволиться поясненням ключника — „решту, мовляв, зараз виведу“ — все ж таки здавалося неможливим уникнути іншого, далеко страшнішого запитання:

— А чому ти виводиш зміну раніше, ніж приводиш?..

Річ у тому, що чергові ключники, як зразу ж помітив Фроленко, цілком природно, спершу приводили зміну наглядачів, розставляли їх по коридорах, а потім уже виводили з тюрми тих наглядачів, час чергування яких скінчився... .

І Стефанович, і Дейч, і Бохановський, звичайно, також і сам Фроленко вбачали в цьому неодмінно потрібному порушенні порядку зміни найголовнішу перешкоду.

Порівнюючи з нею, всі інші можливі перешкоди здавалися їм дрібницями.

Проте не можна було легковажити і їх.

Несподіване хвилювання, неспромога володіти собою в когонєбуль з утікачів, несподівана зустріч з старшим наглядачем, з смотрителем, або ще з кимнебудь — хочби навіть уже й за ворітьми в'язниці, — все це з цілою низкою інших можливих несподіванок робило успіх дуже проблематичним... .

Коли в свій час зважувалися на такий самий план, покладаючись на „голуба“, — зовсім не уявляли були тої головної небезпеки, на яку тепер вказував Михайло.

Можливо, що „голуб“ саме через це побоявся, і звільнився ледве чи не того самого дня, коли треба було остаточно зважитись... .

Фроленко був не з таких, кого б могла зупинити ця перешкода.

Він знав, що ця перешкода зводиться до можливості утечі ледве чи не до нуля, але довгорічний досвід революціонера, вірний інстинкт сміливої, відважної людини підказував йому, що є випадки, коли треба будь-що-будь — треба „йти на ура“, і що в таких випадках той, хто йде без вагання, ледве не завжди виграє... .

Стефановичу, Дейчеві і Бохановському, звичайно, не залишалося нічого, як погодитися з Фроленком, але, природно, зробити це їм було далеко важче, ніж раніше, коли вони не знали ще головної небезпеки й цілком покладалися на „голуба“... .

— Ну, гаразд... . Ну, ми, звичайно, даємо згоду! — казав хвилюючись Дейч, — але це ж покищо чиста теорія... . Основне — щоб Михайла призначили за ключника. А потім... . Як ми позбавимося нашого наглядача?.. Тобто, коли Михайло буде за ключника, а в нас на коридорі буде новий наглядач — він же теж буде вночі на коридорі?..

— Я про це теж думав, — казав Михайло, — але позбавитися наглядача — це вже річ другорядна... . Якщо мене призначать за ключника... . Одно слово — ми не ступимо й кроку вперед, поки не доміркуємося, як нам цього добитися... .

Хвилинами Дейчеві й Стефановичу здавалося, що Фроленко висловився неточно: здавалося, що призначення Михайла за ключника залежить не від їхньої волі, а виключно від об'єктивних обставин.

Проте, чим довше вони зупинялися на цьому питанні, тим ясніше ставало, що їхня активність, не кажучи вже про активність Фроленка, без сумніву може мати чи не першорядне значіння.

Міркували вони тепер у більшості випадків не кожний зокрема, а разом — розмовляючи й звертаючись до того самого питання по кілька разів.

— У мене, здається, вимальовується початок плану! — сказав одного похмурого вечора Стефанович, — я гадаю, що коли б, наприклад, ми з тобою змогли якось усунути Пономаренка — звільнилася б вакансія ключника. Отже...

— Легко сказати — усунути!.. Не задушити ж його нам?.. Чи може б ти хотів отруїти?..

Стефанович не відповів нічого. Походив трохи по камері й почав знову:

— Нащо труїти? Може б досить було, щоб Валер'ян з товаришами... Ну, викрали його на деякий час... Або... або дали йому відступного, щоб шукав собі якусь іншу службу!..

— Службу не службу, а до грошей він ласий... А щодо служби, то він би, крім тюрми, не схотів нікуди... Хіба що до поміщиці до своєї колишньої...

— До якої поміщиці?..

— Та хіба я тобі не казав?.. Була там у нього така собі бариня Глафіра Георгієвна... Він про неї...

Дейч не скінчив, підвівся на койці, потім раптом підплигнув і з усієї сили вдарив Стефановича по плечі:

— Евріка!.. Евріка!.. Хай мене собаки з'їдять, коли не евріка!..

— Ти що?.. Збожеволів?..

— Можливо... Але... Кажу тобі, евріка!..

— Гаразд, хай буде так, тільки кажи по людськи! — насупився Стефанович.

— Можна. Пономаренкові треба запропонувати іншу посаду. До божественної Глафіри Георгієвни, звичайно, його не запросиш: вилетіла в трубу... Але можна до когось іншого, наприклад, скажемо, за її рекомендацією... Розумієш?..

— Тобто, щоб Валер'ян запросив Пономаренка до себе й заявив, що ота... як ти кажеш, Глафіра... рекомендує свого колишнього прикажчика, тобто нашого бовдура Пономаренка?..

— Ну, й запропонувати йому карбованців тридцять на місяць... Скажеш, що я брехав, коли не піде!..

Тої ж таки ночі товариші порадилися з Фроленком.

Той цілком схвалив план, розпитав Дейча про все, що стосується до колишньої барині Пономаренка, запропонував від себе, щоб Валер'ян „наймав“ Пономаренка з огляду на його прихильність до випивки — неодмінно до винокурні, і ухвалив відвідати Осинського в цій справі другого ж дня.

Про результати розмови з Валер'яном сподівалися довідатися вночі, після дванадцятої, коли Михайло, як звичайно, мав чергувати на коридорі.

Але о дванадцятій — як тільки Михайло почав прочитати прозорку, несподівано почувлися кроки на сходах: певно йшов черговий ключник.

Михайло побіг йому назустріч і не повертався щось цілу годину.

— Хай йому біс! — з'явився, нарешті, Михайло, — треба ж йому було... Коли саме такі новини!..

— Які новини? — в один голос спитали Стефанович і Дейч.

Михайло перевів дух. Ніколи ще не бачили його товариші такого схвильованого :

— Новини такі, що... Віру виправдано!..

— Що?..

— Віру?..

— Виправдано?..

— Тридцять першого!... Суд присяжних... Виправдав!..

Якби в камері обвалилася стеля або розірвалася бомба, товариші, здається, були б здивовані менше.

Та й було таки справді з чого дивуватися: царський суд виправдав революціонерку, бунтарку, що тяжко поранила одного з найвірніших царських слуг. Фроленко хотів щось додати до своєї новини, але товариші не дали йому й слова сказати:

— Не вірю... Хоч факт, але... як ви гадаєте— може відомості невірні? — запитав скам'янілий від радості Дейч, — ну, хіба це ймовірно?..

— А чого ж?.. Цього треба було сподіватися! — ніби глузуючи, заявив Стефанович, що завжди краще володів собою, ніж його приятель.

— Сподіватися?.. Та ти кепкуеш, чи що?.. Сподіватися?.. Та це ж Віру, це ж Віру нашу виправдано!..

— Я не менше радий цьому ніж ти! — з ледве помітним відтінком ревності сказав Стефанович, — але тут, братця, така справа... Судив її суд присяжних, а присяжні як-не-як — представники громадянства... Отже, коли уряд зробив з його точки погляду таке безглуздя, що не признає над Вірою спеціального суду, то звичайно дивихиМ

— Наші кажуть, — зауважив Фроленко, — що це доказ безсилля уряду, доказ його зольованості від громадянства... оруд'ямой ж вдефт

1 31 березня 1878 року.

Різд і ривон

-- Хай так, хай так, матері його чорт! — перепинив Дейч, — головне, що вона вільна, вільна!..

— Дивно лише, чому жандарми ловили гав? Невже не насмілилися арештувати її того ж таки дня, після суду? — запитав Стефанович.

Фроленко свиснув тихенько й посміхнувся собі в бороду:

— Руки короткі!.. Там така катавасія вийшла!.. Я приніс... Тільки, знаєте... я так натомився, що ледве на ногах стою: така радість, стільки новин!.. А завтра ж знов цілий день... Одно слово — мушу поспати хоч трохи... А ви ось почитайте...

Він вийняв зза халяви велику газетну вирізку:

— Не кажу на добраніч: знаю — не спатимете...

— А він таки справді ледве на ногах стоїть! — зауважив Стефанович, коли Михайло зачинив прозурку й пішов... — Служба сама по собі важка, а тут...

— Ага!.. Ось він, ось де початок! — нервово розгортаючи газету, скрикнув схвильовано Дейч — слухай!..

„31-го цього березня в Санкт-Петербурзькому Окружному суді з участю присяжних засідателів розглянуто справу про дворянку Віру Засуліч, яку обвинувачувано в замаху на життя генерал-ад'ютанта Трепова, що ще й досі не одужав від вельми тяжкої рани.

Засідання суду тривало від одинадцяти годин ранку до семи годин вечора.

Зал був повний публіки, яка поводитися явно неблагонадійно й складалася переважно з студентів та курсисток.

У наслідок цього, щоб підтримувати порядок, до зала було введено підсилені загони жандармів і поліції...

Не зважаючи на це, публіка голосно висловлювала своє співчуття підсудній і поводитися дедалі зухваліше.

Настав, нарешті, момент, коли присяжні з'явилися, щоб виголосити вердикт. Засуліч виправдано...

Аплодисменти, вигуки, галас тих, що були в залі й тих, що чекали зовні, все це настільки порушувало громадську тишу й спокій, що поліція повинна була вжити заходів. Проте і захисника підсудної—Олександрова і саму підсудну юрба підхопила на руки і з тріумфом понесла по вулиці...

В наслідок своєчасно вжитих заходів, з великими труднощами пощастило посадити Засуліч у карету, яка ледве-ледве змогла посуватися вперед, бо юрба оскаженило кидалася на поліцаїв і жандармів..."

26

Новина про виправдання Віри Засуліч настільки схвилювала Стефановича, Дейча й Фроленка, що вони тільки на ранок почали говорити про вжиті на волі заходи добитися звільнення Пономаренка з посади ключника.

Фроленко поінформував, що Осинський обіцяє виконати намічений план ближчими днями.

Роль пана, який найматиме Пономаренка до міфичної винокурні, гратиме, певно, Дебогорій-Мокрієвич, а роль його лакея—робітник Микита Левченко.

Про наслідки Валер'я обіцяв повідомити негайно, і ув'язнені вже через кілька днів, ледве чи не щовечора, нетерпляче запитували в Михайла, що чутно в цій справі.

Михайло заспокоював, умовляв мати терпіння, чекати, але, видимо, й сам хвилювався не менш, ніж Дейч, Стефанович і Бохановський...

І раптом одного вечора він з'явився хмурий, стурбований:

— Не везе нам: завтра мене переводять на каторжний коридор...

Це було як грім серед ясного неба. Будьякий зв'язок Фроленка з ув'язненими товаришами ставав неможливий. Про втечу, здавалося, нічого тепер було навіть мріяти...

Фроленко, як міг, підбадьорював товаришів:

— Звичайно, погано. Дуже погано. Але не слід забувати й того, що це—як-не-як—підвищення... Наглядач на каторжному коридорі в чомусь прошпетився, і смогритель наказав перевести до каторжан мене, як найретельнішого... А той, що на каторжному, здається, буде у вас... Одно слово, начальство, видимо, вважає, що я—найкращий з наглядачів, отже, якщо наша комбінація з Пономаренком вигорить—може таки й справді мене призначать за ключника...

Михайло, без сумніву, мав рацію, але і Стефанович, і Дейч, і Бохановський оцінювали становище значно песимістичніше:

— Головне те, що тебе коло нас не буде,—казав на прощання Дейч,—зв'язку з Валер'яном не буде... До суду вже недалеко... А потім... Ти знаєш—досить нам тільки знати, що ти тут, на коридорі—і ми вже забуваємо про тюрму, про замки, про ґрати...

.....
Особливо тяжко було другого дня, коли замість Фроленка на політичному коридорі з'явився новий наглядач...

Тільки тепер товариші зрозуміли, яку радість давало їм бачити щодня трохи ніби вайлувату постать Фроленка в сірій чумарці з шаблею через плече... Тільки тепер стало їм ясно, яку відряду давав їм його спокійний, упевнений голос, його чіткі, розмірні рухи, його байдужий для чужих і гострозорий, хвилинами ніжний, для товаришів погляд.

З якою ненавистю дивилися тепер Стефанович, Бохановський і Дейч на огрядного, ластатого, звіроподібного нового наглядача, на його чорну, кудлату нечесану бороду, на його синьо-червоний ніс завязятого алкоголіка...

— Ні... я не витримаю... Хоч би вже скоріше суд! — не раз казав Дейч Стефановичу.

Той похмуро відмовчувався...

А дні минали за днями. Ущухли весняні дощі. Крізь ґрати інколи падав золотий промінь ранкового сонця, голубіло глибоке весняно прозоре небо, а ночами вже чутно було гусей і журавлів, що тягнули на північ.

Щодня прилітали до заграбованого вікна голуби й горобці, яким Стефанович регулярно підкладавав щось на поживу...

На прогулянку ходили вже без верхньої одежі, шукали, чи не пробивається де під муром зелена травичка і мріяли, мріяли з неясним сумом, з нестерпною тугою про весняну Дніпрову повідь, про перші проліски, про ніжні пахощі синіх фіалок, про голубі мрійні дзвоники казково рясного сну на лісових прогалинах.

І ще міцнішими, ще грізнішими здавалися мури тюрми, ще вогкішою, темнішою й огиднішою ставала тісна камера-склеп...

А Фроленко щось уже чи не два тижні був десь на каторжному коридорі — відірваний, відрізаний,

надміру далекий... І вже починало здаватися сном його перебування на політичному коридорі...

Якби не надія на те, про що казав Фроленко прощаючись — що товаришам на волі пощастить одурити Пономаренка, а в наслідок цього смотритель призначить Фроленка за ключника, — якби не ця боязка надія, — здавалося, Стефанович і Дейч зовсім би занепали духом.

Бохановський, видимо, почував себе краще. Флегматичний, урівноважений, він рідко виявляв активність навіть у перестукуванні... Але на тривожні виклики Дейча, на його скарги й песимістичні прогнози завжди „телеграфував“ чітко й упевнено:

„Його призначать за ключника. Його призначать за ключника. Так. Призначать. На волі не сплять“.

І справді: бунтарі не спали. Про це повідомив Дейча й Стефановича сам Пономаренко...

Він відчинив прозурку вночі — приблизно в той самий час, коли це звичайно робив Фроленко.

— Господін Дейч!.. Господін Дейч — ви не спите? — покликав він стиха.

Дейч удав, що тільки-но прокинувся і позіхаючи підійшов до дверей.

Стефанович удавав, що спить.

— Я хочу з вами поговорити, господін Дейч...

— А ви не боїтеся, що наглядач зробить донос смотрителеві?..

— Донос?.. Та начхати мені тепер на донос!..

— Звичайно: ви ключник, начальство... А от ми...

— Щодо вас — будьте благонадійні: наглядача я послав до контори... Та й боятися його вам нічого, господін Дейч, це вам не Тихонов... А Тихонова треба ой як стерегтися — за копійку продасть!..

— Дивись ти!.. А на вигляд такий непомітний, тихий?— вдаючи здивовання, похитав головою Дейч, радіючи, що Фроленко має таку репутацію...

— Тихий то він тихий, а скажете, що я брехав — дочку самого Мильченка, кажуть, бере...

— Що, що?.. Дочку?..

— А ви думали!.. Сам пан писар казав, що ось-ось, мовляв, буде за зятя формально...

— Ну, ну!.. От тобі й тихий...

— Ось побачите, коли не буде за кілька днів ключником!..

— А хіба що?.. Хіба звільняють кого?..

— Мене, господін Дейч!.. Про це я, власне, й прийшов вам сказати...

Дейч ухопився руками за голову. Боявся промовити хоч одно слово, щоб не виявити своєї радості.

— Пономаренка звільняють!.. Михайло буде за ключника! — хотілося йому закричати на весь голос.

— За що ж це вас мають звільнити? — спитав він глухим уривчастим голосом.

— У нас порядок такий: коли проситися, щоб звільнили — тягнутимуть кілька тижнів!.. А коли виганяють — того ж таки дня видають паспорт... Завтра треба буде полатися з Мильченком, хай виженуть...

Дейч здвигнув плечима:

— Та на що ж... на що ж це вам, щоб вас неодмінно вигнали?..

— Повернулася моя планида, господін Дейч! — урочисто промовив Пономаренко, — їду служити на винокурню...

— Ура! — ледве був не закричав Дейч.

— Їду на винокурню... Пам'ятаєте ото я вам розповідав про бариню, про благодійницю мою —

Глафіру Георгіївну?.. Не знаю вже, де саме вона тепер... А мене, дай їй бог щастя-здоров'я — не забула... Та ще так, хай їй легко ікнеться, — та ще так нахвалила мене одному панові, що той аж лакея по мене прислав...

— По вас?.. Лакея?..

— Атож!.. Це тільки тут у в'язниці — і Мильченко, і смотритель, і всі — тільки й знають: „Пономаренко розтяпа, Пономаренко бовдур... Тільки те й знають... Самі вони всі бовдури!.. По їх ніхто не пошле лакея, а по мене... Ого!..

— Ну?.. І що ж той лакей?..

— Лакей, як лакей... Одежа на ньому і все — як полагается... Під'їхав ото, значить, позавчора на звощику до воріт... А я саме з тюрми вийшов...

— Скажіть, каже, будь ласка, господін надзиратель, чи тут, каже, служить наглядач Пономаренко?..

— А на що вам? — питаю.

— А тобі, каже, мугиряці, яке діло?..

— Сердитий такий, що страх!..

— А таке, кажу, діло, що Пономаренко — це я!.. Тільки, кажу, беріть вище: не наглядач, а ключник.

— Один чорт, каже, чи ключник там, чи наглядач, а в мене до вас від мого пана доручення.

— Від якого пана? — питаю... А в самого, вірите, аж печінка чогось від радості тьохнула.

— Від пана Гавсевича, каже. — А пан, каже, щось має вам переказати від барині Глафіри Георгіївни... Наказав, каже, пан, щоб неодмінно сьогодні ввечері прийшли до готелю.

— До якого готелю? — питаю. А в самого печінка — тьох... тьох!..

— На Подолі, каже, — Готель Маросель... Рівно о восьмій годині...

— Підголився я, причепурився. Приходжу до Мароселю. Питаю в швейцара пана Говсевича. Йду в номери... Бачу — лакей той самий — коло дверей крутиться.

— Сюди, каже... А сам прожогом до пана... Ну, пан, як пан: суртук на ньому, галстук, черевики лаковані... Тільки худий, суворий, дуже чорнявий...

— Ти, каже, будеш Пономаренко?..

— Я, кажу, ваше благородіє!..

— Служив за прикажчика у Глафіри Георгієвни?..

— Так точно, служив.

Одно слово — пропонує мені на службу до нього, на винокурний завод... Під самою Вінницею.

— Усі, каже, ви мошенники, але всеж таки тебе, каже, мені твоя бариня дуже хвалила... Ти, каже, в тюрмі скільки одержуєш?..

— Сімнадцять, кажу. Тобто трохи збрехав, господін Дейч, хай бог простить.

— А я, каже, дам двадцять п'ять... По руках?.. — каже...

— По руках, ваше благородіє... Ну... виймає він ото значить партманет, витягує красеньку¹. Потім — ніби щось ізгадав — як гримне:

— Лаврушка!.. Скільки я тобі казав, щоб не колупав у носі!.. Білет до кіатру купив?..

А Лаврушка — лакей, значить, їхній — коло дверей руки по швах:

— Купив, каже, ваше благородіє.

— Який ряд?..

— Перший, ваше благородіє.

¹ Десять карбованців.

— Ну, добре.

— Ого! — гадаю собі, — пан з нього, гадаю, видимо, на всю губу: легко сказати — білет першого ряду!.. А він ото, значить, дає мені десять карбованців:

— Це, каже, тобі на завдаток. Тільки, каже, неодмінно завтра або позавтра приходь з пашпортом. У мене, каже, строго: спишемо, каже, умову... Платню одержиш за місяць вперед...

Пономаренко зідхнув і перехристівся:

— Дай господь щастя Глафірі Георгієвні... Ну, й вилаю ж завтра того собаку, Мильченка!..

Дейч насилу примусив себе сказати йому кілька слів на прощання: почував, що може зрадити себе на кожному слові.

Пономаренко, побачивши, що розмова далі не клеїться, побажав усього найкращого й зачинив прозурку.

Дейч тої ж хвилини плигнув на койку до Стефановича, штовхнув його під бік:

— Чув?..

— Молодці! — прошепотів Стефанович, підводячись і сідаючи на ліжкові.

Обличчя йому променіло радістю.

— Молодці! — прошепотів він ще раз і раптом, наслідуючи Дебогорія - Мокрієвича, гримнув:

— Лаврушка!.. Білет до театру купив?..

— Купив!.. зареготав Дейч, — перший ряд...

Все сталося, як по писаному: Пономаренко полаявся з старшим наглядачем Мильченком, взяв роцот і того ж таки дня з'явився з пашпортом до „пана“ — Дебогорія - Мокрієвича. Той дав йому тридцять карбованців завдатку й заявив, що поїде в своїх справах на короткий час до Ніжена.

після чого повернеться й візьме Пономаренка з собою на винокурню.

Тим часом смотритель замість Пономаренка призначив за ключника найретельнішого з наглядачів — Тихонова, тобто Михайла Фроленка.

Стефанович і Дейч не тямали себе від радості, коли Михайло з'явився на політичному коридорі знов — тепер уже в ролі „начальства“ — ключника.

Здавалося — немає вже жодних перешкод, і треба тільки признати ніч утечі.

— Коли саме?.. Коли? — гарячково спалахувало в свідомості в кожного єдине питання, і всі ніби забували, що втекти було дуже мало шансів, що на випалок дуже можливої невдачі всі втікачі й Михайло неминуче наражалися на смертельну небезпеку... Але після стількох несподіванок, переходів від розпачу до надії, від певності до зневір'я, після страшного нервового напруження, яке довелося пережити, коли Михайла переведено було на каторжний коридор, — після всіх цих переживань ув'язнені вже не могли залишатися в бездіяльності й знову чогось вичікувати.

Кожного дня, кожної години, здавалося їм, може трапитися якийсь випадок, якась непередбачена раптова зміна, що остаточно зруйнує надії на втечу, зробить її неможливою...

Досвід кількамісячного сидіння в тюрмі, вірний нехибний інстинкт ув'язнених підказував їм, що гаяти часу не можна, і вони, здається, скоріше пішли б на вірну смерть, ніж погодилися б знову терпіти тягар чекання.

Михайло, як міг, стримував їхні пориви.
— Спробувати можна хоч і наступного діжурства, але спробувати — це ще замало: треба, щоб „комар посу не підточив“... Треба не тільки спробувати, а справді вирватись...

— Це не лише наша особиста справа, — підтримував Михайла Стефанович, — це справа нашої бунтарської честі... Хай знає уряд, що бунтарі і в полоні продовжують боротьбу!..

— Та чого ж нам іще чекати? — нервуючись наполягав Дейч, — щоб дочекатися суду?.. Щоб з Михайлом, або на волі щось трапилось?

— Це все так, — твердо сказав Михайло, — але мені треба ще раз наступного діжурства перевірити, де стоятимуть вартові зовнішньої охорони, чи той самий, чи інший буде солдат — воротар... Нарешті, треба нам остаточно умовитись, як ми усунемо з вашого коридору наглядача... На цей раз я відрядив його до контори за моїм чайником... Він ось-ось має вернутися. Але під час утечі треба, щоб він був відсутній значно довше...

— Хлорал-гідрату йому з горілкою! — сказав Стефанович, — спатиме, як мертвий...

Фроленко погодився:

— Наглядач питиме без жодної підозри: іншим я вже ставив могорича, а йому — ні.

Шість днів до наступного діжурства Фроленка були чи не найтяжчі за весь час ув'язнення...

Михайло чи не встиг, чи не сказав навмисне того, про що через кілька днів знала вже вся в'язниця:

З огляду на поширення висипного тифу частину ув'язнених, а може й усіх, мають тимчасово перевести з Лук'янівки до Київської цитаделі...

— З кого почнуть?.. Чи не з політичних?.. Тоді — прощай воля! — з тривогою думали Дейч, Стефанович і Бохановський.

Фроленко, підбігаючи уривками до прозурки, намагався заспокоїти товаришів...

Він казав, що, коли й почнуть переводити до цитаделі, то ще не так швидко... Але й сам він, видимо, був дуже занепокоєний...

Стефанович і Дейч з тривогою стежили крізь своє вікно за життям на внутрішньому дворі:

— Чи не зменшилася часом кількість ув'язнених?.. Чи не почали вже переводити до цитаделі?..

Цілими днями двір тепер був повний ув'язнених: певно з огляду на поширення пошесті всі камери карних стояли аж до вечірньої перевірки відчинені, арештанти з ранку до вечора вешталися чи то в дворі, чи то по коридорах, і тільки каторжан адміністрація, як і раніше, тримала на замку...

Стояли теплі травневі дні, і дивлячись на переповнений брудними, обідраними, кудлатими, схудлими й жовтими, як віск, арештантами, якимсь не вірилося, що тут такі — зовсім близько — за похмурими в'язничними мурами — є інше — вільне життя, що навколо — в густих, мальовничих лук'янівських садах буйно зеленіють весняні трави, цвітуть вишні, яблучі...

.....
На політичному коридорі теж відчувалося загальне послабшення тюремного режиму...

Новий звіроподібний наглядач — тупа й обмежена, але не жорстока людина — не завжди замикав камери, не заперечував проти співів, а інколи й коротеньких розмов ув'язнених між собою крізь прозурки...

Видимо, він не зовсім ще розумів різницю між карними й політичними, вважаючи, що останніх тримають окремо, як „образованих“...

Траплялося, що він навіть не відмовлявся передати з камери до камери, книжку, або щонебудь з їжі, і тільки просив, щоб не казали про це ключникові.

Фроленко, звичайно, дивився на ці „вільності“ крізь пальці.

Здавалося б, Дейчеві, Стефановичу й Бохановському треба було б тільки радіти з такого послаблення режиму...

Але їм було чи не тяжче, ніж першими днями ув'язнення.

Кожна дрібниця, кожне нагадування про наступний суд, про каторгу, навіть те, що наглядач інколи вдень залишав їхню камеру незамкненою, — непокоїло, нервувало, дратувало...

— Бач!.. Не замкнуй! — лаявся Дейч, — ідіть собі, хлопці, гуляйте!.. Ніби навмисне дразнить!..

З якою радістю й спритністю, з якою енергією використали б вони раніше цю можливість вийти на коридор, побачити когось з ув'язнених товаришів, сказати комусь, почути від когось хоч одне слово...

Тепер вони мусили непорушно сидіти в камері: — Жодних витівок!.. Жодних приводу для адміністрації розсадити нас окремо, вжити проти нас будьяких особливих заходів — і Бохановський, і Дейч, і Стефанович пам'ятали про це твердо...

Так само твердо, як і про все, що стосувалося до майбутньої втечі. Навіть більше того: що ближчим ставав слухний час, то більше й глибше забували вони про все інше — про все, що не зв'язане було з виконанням ухваленого плану...

І це рятувало їх від нудьги, від вагань і сумнівів і ніби скорочувало нестерпно довгий — все ж таки, не зважаючи ні на що — нестерпно довгий час.

.....
— Кожний повинен знати план у всіх деталях, — казав Фроленко наступного діжурства, — обміркуюте кожную дрібницю, уявіть собі кожний крок, кожную можливість... Рівно через шість днів — тікаємо...

І він стисло, нашвидку ще раз накреслив плач утечі...

Стефанович і Дейч ухвалили повторювати цей план щодня. Це зосереджувало їхні думки на основному, що вони мусили зробити. Це гартувало, збільшувало певність, що втеча буде щасливою. Це була справжня гімнастика волі.

— Ну... починай,— казав Стефанович,— а я вправлятиму...

І Дейч починав чітко, впевнено, твердо, ясно: — Пів на дванадцятую ночі. Підпоєний наглядяч спить. Михайло швидким кроком проходить по коридору. Ми одягаємося. Чумарки. Чоботи. Калоші. Шаблі. Робимо на своїх койках опудала. Тим часом Михайло йде ще раз оглянути, чи все гаразд. Вертається. Відмикає підробленим ключем камеру Бохановського. Передав йому ключ. Сам іде до кінця коридору — вартувати. Бохановський замикає свою камеру. Відмикає нашу. Ми виходимо. Бохановський замикає нашу камеру. Рушаємо. Першим — „Козак“, другим — я, третім — ти. Михайло спереду. Доходимо до кінця свого коридору. Повертаємо праворуч — на каторжний. Він ширший від нашого вдвое. Камери з обох боків. Прозурки всюди прочинені. Небезпека, що хтось із карних помітить — велика. Повз двері кожної камери ліземо рачки. Камер — вісім. Михайло стоїть у кінці цього коридору на сходах: вартує. Тут два варіанти. Перший: наглядяч сусіднього коридору вийшов випадково на сходи, Михайло починає з ним голосну розмову. Ми чекаємо на коридорі. Наглядяч з наказу Михайла йде на свій коридор. Михайло йде нам на зустріч, веде на сходи. Другий варіант: наглядяч вартує на своєму коридорі. Михайло мовчки чекає нас на сходах. Ми підходимо. Рушаємо вниз. Коло

надвірних дверей скидаємо калоші. Виходимо в двір важким кроком наглядячів. Солдат вартувий питає: „хто йде?“ — Михайло на відповідь: „це я, ключник. Веду зміну“. Перший варіант: „гаразд“. Другий варіант: „яка ж це зміна?“ Михайло: „хіба не бачиш?“ — Кидається на вартового. Забиваємо йому глотку кляпом, зв'язуємо. Переходимо двір. Михайло стукає воротареві. Воратар: „хто?“ — Михайло: „Ключник. Зміна“. Воратар відчиняє хвіртку в воротях. Михайло проходить. стає поруч воротаря: „зміна прохось“. Ми йдемо. Повільно якнайповільніше. Воратар замикає хвіртку. Ми на зовнішньому дворі... Другий варіант: воротар запитує: „хіба ж це наглядячі?“ Михайло хапає його за глотку. Зв'язуємо солдата воротаря так само, як першого. Переходимо — за другим варіантом — перебігаємо зовнішній двір. Тут, коло воріт, на вулиці варти нема. Виходимо. Назустріч Осинський. Сідаємо на підводу... Все.

28

Час линув нестерпно довго, і коли, нарешті, до Михайлового діжурства залишилося всього лише кілька годин, здавалося, що призначена ніч не настане ніколи, що втечі не буде, що з такими труднощами вироблений план — нісенітниця, облудна мара...

Дейч і Стефанович ледве не з самого ранку не розмовляли. Кожний напружено думав про своє... І хоч як неподібні були одна до одної їхні вдачі — в обох пролітали в уяві майже ті самі образи... ...Змова на Чигиринщині. Арешт у Талалаївці. Лук'янівка. Найсуворіша ізоляція. Барон Гейкінг. Допити. Зрада й викази отамана Олійника. Початок зносин з волею. Викрадення друкарні. „Голуб“,

Листи Валер'яна. Надії на втечу. „Голуб“ побо-
явся. Розпач. Зневіра. Поява Фроленка. Спершу
він сторож, потім — наглядач. Історія з Понома-
ренком. Пономаренко звільняється, щоб їхати до
міфічної винокурні. Михайло — ключник. Валер'ян
чекатиме коло тюрми з підводою. Гроші, паш-
порти, одежа — все готове. На Дніпрі сховано
човен. Вирватися звідси — з тюрми... Потім —
човном на Черкаси... Шукай вітру в полі!..

... За весь час — безліч неймовірно щасливих
випадків. Але чого б вони були варті — ці випадки,
якби їх не використувано якнайдоцільніше, не
скеровувано до єдиної, до центральної мети —
втечі?!

Досить було розгубитися комусь на допитах,
занепасти духом в умовах суворої ізоляції, мах-
нути на все рукою й чекати суду — і ворог одер-
жав би цілковиту перемогу...

Ні!.. Бунтарі не ганчірки якісь, а таки справді
бунтарі! Нехай — ми помилялися й дуже помиля-
лися в теорії й тактиці — але ж ми боролися, стави-
ли й ставимо на карту своє щастя, волю, життя...

... Звичайно — якби не допомога з волі, не Віра,
не Валер'ян, не Михайло...

... А Михайлові — чи не найтяжче від нас усіх! —
думалося обом, — яке неймовірне напруження
волі, яка витриманість, які нерви потрібні, щоб
грати ту роль, яку він на себе взяв!.. Сторож.
Наглядач. Ключник... Щодня, щохвилини — якийсь
випадок, якийсь необережне слово, якась несподі-
ванка може його викрити, зрадити, віддати в руки
жорстокого ворога... А він — спокійний, розваж-
ний, холодний...

Пройшла, нарешті, вечірня перевірка.

Суворі в'язничні корпуси вкрила тепла, вогка
темрява травневої ночі... Тюрма заснула... Чутно

було тільки вартових, що перегукувалися мляво,
одноманітно:

— Слу-у-хай!..

— Слу-у-хай!..

І раптом на політичному коридорі почулася го-
лосна розмова: це Фроленко частував звіроподіб-
ного наглядача горілкою з хлорал-гідратом...

Дейч і Стефанович кинулися до дверей, при-
слухалися.

Голоси змовкли: очевидно Фроленко виконав
своє завдання і пішов.

Звіроподібний наглядач пройшовся по коридору
непевним кроком сп'янілої людини... Раз...
Удруге...

— За п'ять хвилин спатиме! — підморгнув Сте-
фанович.

Наглядач пройшовся ще раз, потім, очевидно,
сів...

Гадали, що вже заснув, а він знову підвівся
й почав тинятися по коридору.

Кожна хвилина здавалася ув'язненим вічністю...

Вони не могли уявити, скільки пройшло часу,
але з розпачем відчували, що до зміни наглядачів
уже небагато.

Стояли коло дверей і напружено прислухалися.

Наглядач не засипав.

З кожною хвилиною надія на втечу згасала...

Нарешті, на коридорі знову почувся голос
Михайла:

Прийшла нова зміна...

Втечі не буде... Не буде...

На ранок наглядач викликав Дейча й Стефа-
новича до цейхаузу. Це була звичайна опрічна
камера, що містилася в кінці коридору. В ній ле-
жала білизна, бачки, кайдани, старі замки тощо...

— Ви жалілися смотрителеві, що погана білизна? — суворо спитав Михайло, зачиняючи двері.

— Так. Ми жалілися! — голосно відповів Стефанович, хоч у них про це й думки не було.

Фроленко почекав, поки наглядач відійде від дверей, потім сказав пошепки:

— Не знаю, що з ним робити... Не заснув... Наступне діжурство — через три дні: до Цитаделі переводять ще два коридори... Як не втечемо через три дні — кінець: переведуть і вас... А тікати тепер зручніше: залишається всього три коридори, отже наглядачів тільки три — стільки, скільки й вас... Але, що робити з наглядачем?.. Підполювати вдрує — страшно...

— Пам'ятаєш — ти його якось посилав до контори за твоїм чайником?.. Може б і тепер? — несміливо почав Стефанович.

— Нічого не буде: повернеться швидко — не встигнемо...

Дейч розгублено глянув на барахло, що безладно валялося в цейхгаузі. Раптом погляд його впав на якусь розтріпану книгу...

— А це?.. А це? — спитав він, здавалося, зовсім недоречі.

І раптом ударив себе долонею по лобі:

— Візьмемо книгу. Кинемо вниз, у внутрішній двір... Скажемо — впала... Попросимо принести... Ти дозволиш. Він піде, а ми тим часом...

— А може б зв'язати його? — несміливо запропонував Стефанович.

— Ні: міцний, мов горилла... Може наробити галасу... А головне — коли зв'яжемо — про втечу знатимуть уже за півгодини... А коли... за книгою, то може не кинуться й до вранішньої перевірки: шукатимуть тільки мене... А поки він вернеться з книгою, — ми, безумовно, встигнемо...

Жаль, що в мене шабля для вас тільки одна: не встиг... Ну, та нічого: хай начепить „Козак“... Він огрядніший... Він буде спереду... Ну, то через три дні?

— Через три дні...

І знов потяглися нестерпно повільні години напруженого чекання.

І знов — кожна річ, кожний звук, кожна дрібниця — нагадували, що воля недосяжно далека, що потвора — тюрма цупко тримає в своїх обіймах...

І знов тяжко буде дивитися на чорні зловісні грати, відчувати холод залізних дверей, вогкість і гніт похмурих суворих мурів...

І вставали в уяві страшними привидами чорні примари шибениць, каторжних централів, закутих у кайдани, змарнілих, голодних, обідраних, хворих людей з жовтавими восковими обличчями, з ганебно поголеними головами...

Після вечірньої перевірки сиділи ніби в якомусь одубінні.

— А може не варто?.. А може однаково — нічого не вийде? — мляво снувались думки.

— Слу-у-хай!..

— Слу-у-хай!.. — перегукувалися вартові в темряві травневої ночі...

Аж раптом на коридорі почувся знайомий голос Михайла...

Підхопилися, мов очманілі:

— Невже це... невже дванадцять годин?!

Одубіння, млявості — як не бувало.

Стефанович твердим кроком підійшов до дверей.

Постукав:

— Чого вам? — причинив наглядач прозурку.

— У мене книжка впала з вікна... Поклав просушити... Принесіть, будь ласка, а то була дощ...

— Тут ключник... Я попитаю в ключника...

Зачинив прозурку.

— Вдягаймося! — одними губами шепоче Дейч.

Чумарки... Чоботи... Калоші... Тепер — опудала.

За хвилину вже чутно, як Михайло обережно відмикає сусідню камеру — Бохановського...

Грюкнув дверима...

— І чого він так голосно!?

Тихо — ледве чутно повертається ключ у замку...

Двері — навстіжень... Бохановський — у сірій чумарці, у високих чоботях, у калошах...

Як він змарнів, як він схуд — бідний „Козак“!..

Вийшли. Бохановський знов замкнув камеру...

Мов тіні, прослизнули політичним коридором...

Каторжний коридор освітлений гірше... Але ж який він довгий!..

...Обережніше. Тихше. Не дихати... Повз камери — рачки: щоб, бува, не помітили...

— Ой, як довго... як неймовірно далеко кінець коридору!..

— Нарешті!.. Михайло стоїть на сходах.

— Який він спокійний... який... звичайний!..

З ним — легше...

Михайло показує рукою на темну нішу під сходами: тут перечекати, поки наглядач з книгою пройде на політичний коридор.

Але що це?..

— Шаблю... шаблю забув... Коло камери! — гарячково шепоче Бохановський.

Михайло швидким кроком іде за шаблею... Приніс... Молодець Михайло: якби не приніс — пропало б усе. Наглядач зразу б помітив...

Бохановський вішає шаблю через плече. Стукнув об стінку... Ну, хіба ж можна так хвилюватися!..

Чутно чиїсь кроки на сходах.

Дейч міцно хапає за руку Стефановича. Від цього нібито легше.

— Ти чого це так забарився?! — зустрічає Михайло на сходах наглядача з книгою.

— Темно... А сторінки... ледве зібрав...

— Ну, гаразд. Однеси до контори. Віддамо завтра.

Наглядач іде до контори.

І раптом на дворі дзеленчить дзвоник...

— Тривога?!

— Сигнал?!!

— Там коло вас дріт... Певно хтось зачепив! — шепоче Михайло й біжить униз по сходах.

За хвилину вертається:

— Все гаразд: сказав вартовому, що це я зачепив ненавмисне... Тих-хо! — Знов кроки на сходах: наглядач повертається з контори на коридор... Пішов...

Михайло рушає по сходах у двір.

— Ох, як він довго... Як довго!..

... Зміна, вих-ходь! — дзвінко кричить Михайло знизу, з гуркотом розчиняючи двері.

Калоші — геть. Раз... Два... Три. Вперед — Бохановський. За ним — Дейч, Стефанович...

— Сміліше. Важче крок...

На дворі темно. Високий ліхтар сліпить очі. Вартовий солдат з рушницею на плечі зупинився кроків за п'ять від дверей...

— Зупинить, чи не зупинить?..

Не зупинив.

Михайло вже коло воріт. Стукає воротареві:

— Відчиняй!.. Зміна!..

Солдат - воротар відчиняє хвіртку.

Михайло проходить, стає поруч воротаря:

— Проходь! — каже воротар.

Бохановський іде перший. Чіпляє шаблею за хвіртку...

— Один... два... три! — рахує півсонно воротар і починає замикати хвіртку...

На зовнішньому дворі — ліворуч, коло гауптвахти під ліхтарем нерухомо стоїть вартовий...

Темно...

— Який великий зовнішній двір!.. Ага: ось, нарешті, ворота...

— Незачинені!..

Дейч не витримує — кидається обнімати Михайла

— Не руш! — відсувається той, — ще не все...

З темряви виринає чиясь постать...

— Вартовий?.. Наглядач?.. Шпигун?!

— Та це ж Валер'ян!..

Так: це справді Осинський...

— Валер'ян...

— Валер'ян...

— Валер'ян!..

— Сюди. Швидше...

— Ага, ось і підвода.

— Здоров, Микито!..

— Здорові були! — крізь радісні сльози сміється Микита Левченко.

.....
Підводою доїхали до Глубочиці. Там попрощалися з Микитою й Михайлом і рушили пішки — Подолом — до Дніпра.

Стефанович ішов з Осинським, Дейч — з Бохановським.

Майже не розмовляли.

Жадібно вдихали повними грудьми п'янке, запашне повітря травневої ночі...

Здавалися фантастичним сном і безлюддя поснутих вулиць, і мерехтіння далеких живих зірок у неосяжному темносиньому небі, і незрівняне ві з чим почуття легкості — почуття волі...

Коло Дніпра чекали товариші: Фішер, Бараніков, Попко...

Привітання, обійми... Швидка уривчаста гаряча розмова...

Ось уже й човен...

— Чудовий човен: з вітрилом!..

— Тут вам зброя, одежа, їжа...

Стефанович сів до керма:

— Рушай!..

— Ру-шай!..

Заклекотіла, підхопила, помчала темна швидка течія.

— Здоров був, Дніпре!..

Заблимали, загайсали далекі вогні на березі.

На мить ожила в уяві примара-тюрма, тісна похмура камера з чорними ґратами...

— Здоров був, Дніпре!..

Ціна 2 крб. 25 к.

17,5